

HOLLER LÁSZLÓ

„*Ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának*”

Kronológia és szövegrekonstrukció:

a 120 éve felfedezett Königsbergi Szalagok alapkérdéseiről

Zolnai Gyula (1862–1949) és
Benkő Loránd (1921–2011)
munkássága előtt tisztelegve

The subjects of the present study are the earliest surviving Hungarian texts from the 12–13th centuries, especially the so-called Königsberg Ribands: four small parchment fragments with barely legible texts on both sides of them. They were discovered 120 years ago in the binding of the same codex containing the Königsberg Fragment as its flyleaf. The key findings of the study are as follows:

- The Königsberg Fragment fluidly connecting to the text on the backside of the Königsberg Ribands (subchapters 2.3.–2.4.);
- The orthographic features of the front- vs. backside of the Königsberg Ribands are significantly different, i.e. they are copies of texts composed at different times (subchapter 3.1.);
- The name given by the author based on the subject for the text of the front side of the Königsberg Ribands is *Old Hungarian Annunciation* (*Ómagyar Angyali Üdvözlét*), while the back side of the Ribands and the Königsberg Fragment is entitled *Miracle of the Virgin Mary* (*Szűz Mária Csodája*).

The chronology of the earliest Hungarian texts is discussed in subchapters 3.4. – 3.5. The results, using new methods, are the following:

Funeral Sermon and Prayer	2 nd half of the 12 th century, probably 1160–1185
Old Hungarian Lament of the Virgin Mary	1 st half of the 13 th century, probably 1200–1225
Miracle of the Virgin Mary	3 rd quarter of the 13 th century
Old Hungarian Annunciation	4 th quarter of the 13 th century

A division of the „Old Hungarian Age” in the history of Hungarian Language for periods is offered by the author in subchapter 3.7.; these are named according to the different types of records surviving from that period. The author’s new reconstruction of the continuous part of the *Old Hungarian Annunciation* is provided in chapter 6., while of the *Miracle of the Virgin Mary* is reconstructed in chapter 7., including the transcription, the hypo-

thetical original text and the interpretations. Tables 3. and 4. show the divergences of these new reconstructions compared to Loránd Benkő's transcription given in his treatise „Hungarian text records from the Arpadian-era”.

Keywords: Hungarian text records from the Arpadian-era; Königsberg Ribands; Königsberg Fragment; Funeral Sermon and Prayer; Old Hungarian Lament of the Virgin Mary; Miracle of the Virgin Mary; Old Hungarian Annunciation; relative chronology; absolute chronology; text-reconstruction.

1. Bevezetés

1.1. 2014-ben lesz 120 esztendeje, hogy a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnöke, Szily Kálmán kezdeményezésére Königsbergben leválasztották egy kódex kötéséből azt a néhány pergamendarabkát, amelyek azóta mint a „Königsbergi Töredék Szalagjai” szerepelnek a magyar nyelvtörténeti és irodalomtörténeti szakirodalomban. A „Töredék Szalagjai” meghatározás oka, hogy három évtizeddel korábban ugyanennek a kódexnek az előzéklapján találtak egy kilenc sor terjedelmű magyar nyelvű szöveget. Ezt a különleges, régi nyelvemléket Toldy Ferenc 13. századnak tartotta és „Königsbergi Töredék”-nek nevezte el.

Az 1894-ben leválasztott pergamenlapocskák hamarosan eljutottak Budapestre, s kiváló felkészültségi kutatók munkája eredményeképpen már 1895-ben megjelent három alapvető fontosságú közlemény az újonnan előkerült nyelvemlékről – néhány további hozzászólás mellett. E három, alapvető fontosságú publikáció a következő:

- Nagy Gyula történésznek Czobor Béla és Simonyi Zsigmond közreműködésével elkészített szövegátírata, amely helyenként, – többnyire egy-egy betű erejéig –, a szöveg kiegészítését is nyújtja;
- Szilády Áron irodalomtörténész értékes írása a szalagok tartalmáról, analóg latin és magyar szövegek megadásával, aki mellékletként közölte a nyelvemlék fotóit is – kényszerű retusálás után!;
- valamint Zolnai Gyula nyelvtörténész gondos munkája, amely a szöveg nyelvtörténeti jellemzőit és tanulságait vette számba.

S joggal elmondható, hogy e három publikáció (Nagy 1895; Szilády 1895; Zolnai 1895) e fontos nyelvemlék vizsgálatának nem csupán az alapjait teremtettem meg, hanem – Benkő Loránd hasonlatával élve – lényegében a teljes épületét is: az elmúlt 120 évben ennek az épületnek csupán kisebb-nagyobb renoválására, felújítására került sor (Benkő 1980: 11–12).

1.2. A Königsbergi Töredék Szalagjai több okból is különösen problematikusnak mondható nyelvemlékeink sorában. (L. az elő- és hátoldal retusált és retusálatlan fotóit Benkő 1980: 32. és 33. oldalak közötti fényképeken.) Bár a leg-

korábbi „összefüggő szövegű” emlékek között tartjuk nyilván, de a négy szalagcska megfelelő eltolású egymás mellé helyezésével is csupán mintegy 10–10 soros, nagyjából folytonos szöveget ad a szalagok két oldalán. E többé-kevésbé folytonosnak mondható szöveg felett csak a két szélső oszlopon, alatta pedig csak a két középső oszlopon találhatók szövegmaradványok. És bár a szalagok nagyjából egymás mellé illeszthetők, de közöttük többnyire hiány is mutatkozik, sőt, az előoldali szöveg sorainak elején, valamint a hátoldali szöveg sorainak végén is legtöbbször hiányzik néhány betű, ezzel lehetetlenné téve még a lényegében összefüggő szövegrészek folyamatos betűszerinti átírását is. Mivel a pergamentzalagok kötőerősítő funkciójuk céljából ragasztóval lettek bekenve, emiatt a szövegmaradványok meglehetősen halványak, nehezen olvashatók, s több helyen szinte teljesen kibetűzhetetlenekké váltak. Tehát a Königsbergi Szalagok sokkal töredékesebb szöveget nyújtanak, mint a Königsbergi Töredék! S ez az egyetlen a korai nyelvemlékeink közül, amely valószínűleg végleg elveszett a II. világháború viharában, tehát a technika fejlődése által a jelenben vagy a jövőben kínált lehetőségek már nem segíthetnek az eredeti beható vizsgálatával az olvashatatlaná vált karakterek azonosításában.

E speciális körülmények erősen megnehezítik e nyelvemlék vizsgálatát: ami más esetekben adott, nevezetesen maga a szöveg, az itt a felderítendő kategóriájába tartozik. Ahol csupán egyetlen betű hiányzik, ott az illető szó, illetve a szövegkörnyezet redundanciája ezt a betűt könnyen kitalálhatóvá teszi, de ahol már 4-5, vagy még ennél is több betű hiányzik, ott valóban a szöveg minden szintjének a vizsgálatára szükség van – a fonológiai szinttől egészen tartalmi kérdésekig –, és a szövegrekonstrukció egy ilyen hosszúságú részlet esetében nem kevés kreativitást igényelhet. Nem csoda, hogy az elmúlt 120 évben alig-alig fordult elő, hogy a szövegen belül három betűnél hosszabb részlet rekonstrukcióját kísérelte volna meg egy-egy kutató.

Márpedig hangsúlyozni szeretném, hogy a Königsbergi Szalagokon megőrzött szöveg – minden csonkasága, töredékessége, nehéz kibetűzhetősége dacára – rendkívül értékes forrásanyagot jelent. Amint Benkő Loránd monográfiájából megtudhatjuk, a 12–13. századból eredő összes, összefüggő szövegű nyelvemlékünk mindösszesen csupán 806 rekonstruálható szót tartalmaz (Benkő 1980: 64), és ennek a roppant szerény mennyiségnek nem kevesebb, mint az egyharmada a Königsbergi Szalagokon van! Vagyis, némi túlzással úgy fogalmazhatnánk, hogy a korai magyar nyelvre vonatkozó tudásunk egyharmada csupán a Königsbergi Szalagok alig olvasható, halvány szavainak a vizsgálatával hozható napvilágra. Ezért a Königsbergi Szalagok nélkülözhetetlen értéket képviselnek a magyar nyelvtörténet számára.

1.3. Ami e nyelvemlék 1895 utáni kutatástörténetét illeti, a következő bő négy évtized leginkább az irodalomtörténészek „vers kontra próza” vitáinak le-

hetett tanúja, de persze nyelvtörténészeink is felhasználták vizsgálataikban a szalagokon megőrződött adatokat. Az 1950-es évekből okvetlenül említést érdemel Kniezsa István, aki helyesírás-történeti munkájában fontos megállapításokat tett róla (Kniezsa 1952: 85–88), valamint B. Lőrinczy Éva, aki egy értékes, átfogó monográfiát írt „A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék” címmel (B. Lőrinczy 1953).

Az 1950-es évektől Benkő Loránd több nyelvtörténeti cikkében is felhasznalta a szalagokon megőrzött szöveg szavait, és későbbi publikációiban egyre inkább egységes szemlélettel fordult a legkorábbi összefüggő szövegű nyelvemlékeink, azaz a Halotti Beszéd és Könyörgés, az Ómagyar Mária-siralom, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, valamint a Gyulafehérvári Sorok felé. Három évtizedes oktatói és kutatói munkálkodásának gyümölcse az a roppant jelentős mű, amely ezeknek egységes szemléletű feldolgozását nyújtja: „Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei”. A szövegek átírásának, olvasatának, értelmezésének tekintetében a rendkívül gondos analitikus elemzés, az alapvető nyelvtörténeti kérdések tárgyalásánál pedig a korai emlékek mellett a kódexirodalom forrásanyagát is alkalmazó szintetikus feldolgozás Benkő monográfiájának nagy értéke. Továbbá az, hogy vizsgálataiban a nyelvi elemzés legkülönbözőbb szintjeit egymást támogatólag használta fel. Benkő munkájának értékeire az alábbiakban többször fogok utalni. (Tanulmányomban az íves zárójelben álló, szerzőnév nélküli szakirodalmi hivatkozások Benkő Loránd 1980-ban megjelent monográfiájára utalnak.)

Benkő Loránd munkatársainak és tanítványainak keze nyomán eredményei beépültek a 90-es években megjelent *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, a Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana, valamint a kétezres évek elején megjelent új Magyar Nyelvtörténet köteteinek anyagába.

1.4. A Benkő monográfiáját követő közel három évtizedből aligha tudnék a Königsbergi Töredék és Szalagjai ügyében publikált érdemleges új eredményt említeni, noha a másik három korai szövegemlékünkkel kapcsolatban több jelentős munka látott napvilágot. Ezek közül nyelvészeti szempontból kiemelendőnek tartom Bárczi Géza posztumusz művét, „A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése”-t, mely 1982-ben jelent meg. Nyelvemlékeink latin mintái és liturgiai szerepe vizsgálatában igen jelentős Madas Edit munkája a HBK tekintetében (Madas 2002: 83–125, 254), valamint Martinkó Andrásé az ÓMS vonatkozásában (Martinkó 1988); az emlékeinket fenntartó kódexek tartalmát illetően fontos mű Vizkelety András monográfiája a Leuveni Kódexről (Vizkelety 2004) és Madas Edit tanulmánya a Gyulafehérvári Kódexről (Madas 1993, 2002: 197–218).

A Königsbergi Töredék és Szalagjai vizsgálatában figyelemre méltónak Tóth Péter 2009-ben megjelent tanulmányát tartom. Ez a publikáció a Jakubovich-hagyatékban fennmaradt fényképek alapján a Königsbergi Kódex tartalmi rekon-

strukciója és paleográfiai elemzése tekintetében számos fontos eredményt, illetve hipotézist közöl. Ezek a nyelvemléket több aspektusból is új megvilágításba helyezhetik; ilyen hipotézis egyebek mellett annak megfogalmazása, hogy a Königsbergi nyelvemlékek lapjai eredetileg e kódex részét képezhették. A tanulmány fontos része az előképek feltárásának irányában végzett munka.

Tóth Péter publikációjának éppen a magyar szöveg keletkezési idejére vonatkozó elgondolásával kell vitába szállnom. Tóth ugyanis így fogalmaz: „... ha elfogadjuk a fentiekben megfogalmazott eredményeket, miszerint a szöveg egy egyszerű, ad hoc jellegű alkalmi lejegyzés eredménye, akkor nyelvállapotának is a lejegyzés korában, a korai gótikus kurzív használatának időszaka [*helyesen*: időszakában], azaz a 14. század közepe és a kódex utolsó bejegyzése, 1392 áprilisa között használt magyar nyelvet kell tükröznie” (Tóth 2009: 117).

Amint jelen írásomból ki fog derülni, több lényeges módosítással ugyan, de alapkoncepcióját illetően magam is Benkő Loránd véleményét képviselem, amely szerint a Szalagokon és a Töredéken megőrzött szöveg korábban készített feljegyzések másolata, s mivel a másolat lényegében betűhelyesen követi az eredeti szöveget, emiatt a leírási idejénél korábbi nyelvállapotot mutat. Arról, hogy időben mikorra helyezhetők e korábbi feljegyzések, az alábbiakban lesz szó.

1.5. Amikor talán egy évtizede – *király* szavunk eredetének vizsgálata kapcsán – foglalkoztam a Königsbergi Szalagok szövegével – ahol összesen ötször fordul elő e szó –, akkor Benkő Loránd könyve mellett átolvastam az Ó-magyar olvasókönyv idevonatkozó részét is. És két, számomra rendkívül meglepő észrevételt tettem.

Az emlék részeinek számozása Benkő művében lényegében követi az Ó-magyar olvasókönyvbeli sorrendet: I. A Königsbergi Töredék; II. A Szalagok előoldala; III. A Szalagok hátoldala. De az Ó-magyar olvasókönyv bevezetője megállapítja: „Könnyen meglehet azonban, hogy a magyar nyelvemlékes kéziratban e részek a természetesebb II., III., I. sorrendben követték egymást” (ÓMO 180). S még azt is feltételezi e bevezető, hogy a korábban felfedezett Töredék és a később megtalált Szalagok azonos bifólióhoz tartoztak. Így felvetődhetett volna az a gondolat a kötet összeállítóiban, hogy a Töredék kilenc sora éppen a Szalagok hátoldali szövegének a folytatása, magam ugyanis e szövegek szoros tartalmi kapcsolódását éreztem. De erre sem Jakubovich Emil és Pais Dezső nem utalt, sem a későbbi nyelvészeti szakirodalom, Benkő Loránd monográfiáját is beleértve, csak Tóth Péter 2009-ben megjelent írásában történik erre utalás.

1.6. Másik meglepetésem a szalagok által fenntartott szövegek elolvasása során ért. Ugyanis észrevettem ezeknek egy olyan különbségét, amely arra mutat, hogy az előoldali és a hátoldali szövegek különböző korban keletkezett feljegyzések másolatai. Ilyen feltételezésre Benkő könyvében nem találtam utalást, ő a Szalagok szövegeit együttesen vizsgálta. Ebből az észrevételből kiindulva

legkorábbi nyelvemlékeink relatív kronológiája tekintetében érdekes következtetésekhez jutottam el.

A fentiek miatt éreztem úgy, hogy a közelgő 120. évforduló okán – megszakítva más irányú munkáimat – érdemes megosztanom ezeket az észrevételeimet a Nyelvtudományi Közlemények olvasóival. S egyúttal megadom a Szalagok előoldala és hátoldala lényegében összefüggő mintegy tíz-tíz sorának a korábbiakénál pontosabb rekonstrukcióját, részben továbbgondolva, részben módosítva a Benkő Loránd monográfiájában olvasható szövegkiegészítéseket.

E munka során Benkő nagyszerű és élvezetes könyvében szereplő számos eredményre és az abból sugárzó szemléletmódra támaszkodhattam.

2. A Königsbergi Szalagok és a Königsbergi Töredék összetartozásáról

2.1. A Königsbergi Szalagok oldaltükrön belüli elhelyezkedése és szövegeinek terjedelme

2.1.1. A továbbiakban a Königsbergi Szalagok egykori összefüggő pergamenlapjának előoldalát A oldalnak, hátoldalát B oldalnak, a Königsbergi Töredéket tartalmazó fölió magyar nyelvű szöveget is tartalmazó oldalát C oldalnak, hátoldalát pedig D oldalnak fogom nevezni.

Feltételezésem szerint mind az A, mind a B oldal teljes egészében magyar nyelvű szöveget tartalmazott. Az A oldali írásmű – tartalmilag is indokoltan – „Amen”-nel fejeződik be.

A C oldal tetején kilenc sornyi magyar nyelvű szöveg áll. Az ennek végére utólagosan, az eredetnél vékonyabb írással odaillesztett – tartalmilag nem indokolt – „Amen” azt jelöli, hogy a másoló ezen a ponton hagyta abba munkáját. Ezzel az „Amen”-nel azonosan vékony vonalvezetéssel, s az eredeti szövegnél jóval kisebb méretű betűkkel utólagosan eszközölt betoldások-javítások nem voltak részei a vizsgálatunk tárgyát képező eredetinek, így ezekkel a kiegészítésekkel nem foglalkozom.

A C oldalon a magyar nyelvű sorokat követően egy latin nyelvű, egyhasábos írásképi prédikációvázlat áll. Bár a latin szöveg 20%-kal kisebb sortávolságú, mint a magyar, de azonos kéz írása. A D oldalon ugyancsak latin nyelvű, ellenben kéthasábos liturgikus szöveg olvasható. A C és D oldali latin szövegek tartalmáról Vizkelety András adott tájékoztatást, aki a világháborút átvészelő Töredéket Turinban megvizsgálta (Vizkelety 1984); magukat a szövegeket már Szilády Áron közölte (Szilády 1895: 578–580).

2.1.2. Először azt a kérdést vizsgálom meg, hogy a megfelelően összeillesztett szalagokon látható szöveg, amely az A oldalon 28 sorból, a B oldalon 27 sorból őrzött meg részleteket, az oldaltükörnek mely részén helyezkedett el.

A Szilády Áron által 1895-ben közzétett – retusált – fényképek azt mutatják, hogy mindkét oldalon a legalsó sorok is – legalábbis részlegesen – fennmaradtak, és az A és a B oldalon az alsó margó egyaránt nagyjából 10-10 mm. A Jakubovich-féle fényképeken azonban némi írás mégis kivehető a retusált képen legalsónak látszó sorok alatt is! Meggyőződésem szerint ezek az alig kiolvasható szövegmaradványok nem képezték az eredeti magyar nyelvű törzsszöveg részét, hanem csupán utólagos kommentárok, illetve korrekciók voltak, hasonlóan azokhoz, amelyeket a Töredék szövegébe illesztettek, vagy mint az az „*ez scent*” megjegyzés, amelyet a B oldal alulról számított kilencedik sorának bal margójára írtak, a törzsszövegnél kisebb betűnagysággal. Már itt megjegyzem, hogy hasonlóan utólagos jegyzetnek tartom az ugyanezen sor jobboldali margójára eső, Benkő által „*yst[en]*” formában átírt szót is.

Azt, hogy a szalagok a laptükör alsó és középső részéről származnak, több, egymástól független megfigyelés is igazolja. Ilyen az összeillesztett szalagok képe, amely azt mutatja, hogy a középső két szalag felett egy-egy, azokkal szinte pontosan azonos hosszúságú szalag adhatta ki a teljes oldal magasságát. Erre utal az előoldal bal szélén (s így a hátoldal jobb szélén) látható, két kör alakú tüske és egy íves csík formájú kivágószerszám nyoma, amelynek középvonala nagyjából az eredeti oldaltükör középvonalába esett. S végül erre utal az is, hogy a hátoldal első fennmaradt sorában olvasható „*scent*” szó az alatta következő sorokénál beljebb kezdődik, s tőle balra egy cirkalmas, hosszan elnyúló iniciálé halvány részletei láthatók. Márpedig ez azt jelenti, hogy a hátoldal felső részén új szermó kezdődött. Összevetve mindezt az előoldal fennmaradt utolsó sorában olvasható, az elbeszélést lezáró „*Amen*”-nel, gyakorlatilag kizárja, hogy az előoldalon ezt követően új szöveg kezdődött volna, mivel akkor alig néhány sort követően állna a hátoldal tetején a cirkalmas iniciálé. Ez is azt valószínűsíti tehát, hogy a fennmaradt szalagok közül a szélsők az oldal közepéről, a másik kettő pedig az oldaltükör legalsó részéből lett kivágva.

2.1.3. A Königsbergi Töredék lapjának mérete 190 x 140 mm (Szily 1894: 399: 7½ hüvelyk magas és 5½ hüvelyk széles; l. még: Tóth 2009b: 230. Máshol Tóth Péter egészen téves adatot említ: Tóth 2009: 98). Az egykori fóliót, amelyből a szalagokat kivágták, szintén azonos méretűnek tekinthetjük fel a szalagok mérete és elhelyezkedése alapján.

A megfelelően összeillesztett szalagok Szilády Áron-féle fényképe alapján megállapítottam, hogy a sortávolság jó közelítéssel 4,8 mm. Feltételezve, hogy mindkét oldalon egyformán 10–10 mm-es alsó és felső margó volt a törzsszöveg alatt és felett, ebből az a következtetés adódik, hogy mindkét oldalon 35 sornyi szöveg állhatott. (A következtetés mögött meghúzódó elemi számítás az alábbi: $\text{entier}\{[190-(2 \times 10)]/4,8\}=35$.)

Tanulmányomban a fennmaradt sorokat, illetve sortöredékeket ennek megfelelően számozom.

Tehát az A oldalon fennmaradt legfelső sor, melyből a „*gukeritu*” szó olvasható csupán, a 8. sor; a 9–17. soroknak a baloldali és jobboldali szélső oszlopa maradt fenn, a 18–28. sorok maradtak fenn lényegében teljes szélességükben (a 28. sor jobboldali oszlopának csak a felső része), a 29–35. soroknak pedig a két középső oszlopa.

A B oldalon fennmaradt a 9–17. sorok bal- és jobboldali oszlopa, a 18–27. sorok lényegében teljes szélességükben, a 28. sorban a két középső és a jobb szélső oszlop szövege, a 29–35. soroknak a két középső oszlopa.

A továbbiakban a szöveg egyes helyeire az illető oldal betűjelével, majd az ezt követő „/” jel után a sor számának a megadásával fogok utalni. Az egyes sorokra történő hivatkozásaim azonosításához célszerű Benkő könyvének 42–43. oldalain látható transliterációkat használni; a saját szövegrekonstrukcióim összefoglalásaiban (6. és 7. fejezet) a sorszámozást is megadom.

A C oldali Töredék kilenc sorának számozása E. Abaffy Erzsébet szövegközlésében azonosítható (E. Abaffy 1990: 125–126).

2.2. Az Ó-magyar olvasókönyv a Königsbergi Szalagok és a Töredék kapcsolatáról

Az Ó-magyar olvasókönyv bevezetője azonos bifólióból származónak tartja a Königsbergi Töredéket tartalmazó lapot és azt, amelyik szétszabdalásával keletkeztek a Königsbergi Szalagok. Feltételezett összetartozásukról az alábbi szemléletes leírást nyújtja:

„A kódex bekötéséhez a {kódexével} körülbelül egyező lapnagyságú, szétszaggatott magyar nyelvemlékes kéziratnak egymással összefüggő, egybetartozó hártylevél-párját használta fel az egykori könyvkötő, még pedig úgy, hogy a kiterjesztett két levélnyi hártyalapot nem a hajtásvonalban metszette szét, hanem az épen hagyott első levélhez hozzászabta még a második levél fél-újjnyi keskeny belső margóját is. Az ép első levelet azután a latin kódex kötéstáblája és szövegének első lapja közé védőlevélül (Vorsetzblatt) alkalmazta s úgy erősítette a kódexbe, hogy a második levél hozzászabott keskeny csonkját a kódex első és második íve (...) közé csíptette. A védőlevél első lapjának felső negyedén olvasható a meglehetősen merev, nagybetűs gótikus írással írt 9 soros *Königsbergi Töredék*. ... A második levélnek a latin kódex első és második íve közé fűzött margóján néhány a Töredékével azonos írású, tehát szintén magyar nyelven írt sor elmetasztott első, illetve (a hátlaapon) utolsó betűi mutatkoznak. ... A második levél megmaradt, magyar szöveggel beírt, részét ... szalagokra szabdalta fel a könyvkötő” (ÓMO 174–175). A fentiekben említett, a margón mutatózó betűmaradványok felsorolását is megtaláljuk a kötetben (ÓMO 184).

Miután az Ó-magyar olvasókönyv bevezetője elbeszélte az emlékek előkerülésének és feldolgozásának a történetét, rátér az egyes részek vázlatos tartalmi ismertetésére. Ennek elején így fogalmaz: „A magyar szöveg két részét lapbeosztásának megfelelően is nyilván három elmélkedésre vagy legendatöredékre kell tagolnunk” (ÓMO 179), s ezután „I.” alatt a 9 soros Töredék, majd „II.” alatt a szalagok előoldalán szereplő elbeszélés, s végül „III.” alatt a szalagok hátoldalán olvasható szöveg rövid tartalmi ismertetését adja. Ezt követően azonban az alábbi fontos észrevételt teszi: „Könnyen meglehet azonban, hogy a magyar nyelvemlékes kéziratban e részek a természetesebb II., III., I. sorrendben következtek egymást. *Zacher* is azt hiszi, hogy a könyvkötő a hártylevélpárt felszabdálás előtt kifordította. Eredetileg tehát a szalagokra metélt levél lehetett az első, az épen maradt levél (előzéklap) pedig a második. Ez esetben a KT a harmadik lapra esett.” Értsd: a „harmadik oldalra”. A szakirodalomban mindmáig használatos a „lap” szó ’oldal’ jelentésben. Magam a köznyelvi jelentéshez alkalmazkodva a „lap”-ot ’fólió’ jelentésben használom, melynek tehát előoldala és hátoldala van. A Magyar Könyvszemlében a 2000-es évek eleje óta megjelent publikációimban is ehhez a szóhasználathoz alkalmazkodtam, itt is ezt követem. Majd így folytatja az Ó-magyar olvasókönyv: „De így is csak akkor lehetett közvetlen folytatása a III.-nak, ha a felszabdalt levélpár a nyelvemlékes kézirat valamelyik 3 vagy 4 hártylevélből álló ívének (ternio, quaternio) középsője volt” (ÓMO 180).

Szigorúan véve ez utóbbi állítás téves; csak abban az esetben helytálló, ha azonos bifólióhoz tartozott a Töredék és a szalagok. Amennyiben nem, akkor nem szükségszerűen igaz: l. erről a lejjebb, a 2.5. alfejezetben.

2.3. A Königsbergi Szalagok hátoldali szövegének és a Töredéknek az összetartozásáról

2.3.1. Ha összehasonlítjuk a B és C oldal szövegét, szóhasználati és megfogalmazásbeli azonosságokat tapasztalhatunk. Például a B oldal 24–25. sorában ez olvasható: „szűz leány fiat szült, [a]miben csodát mutott (!), és anya tartja ölében” (Benkő „A” típusú értelmezése: 58). A C oldal 4–6. sorában ez áll: „Tudjuk, látjuk (őt) szűz leánynak, [a]ki ölében tart csodálatos fiat, fürösztí, mossa, eteti, emleti, úgy, [a]mint anya szülöttét” (Benkő „A” típusú értelmezése: 57).

A B oldali szöveg töredékesen fennmaradt utolsó három sora tartalmilag jól kapcsolódik a C oldal mondanivalójához.

2.3.2. Ha fényképek alapján összehasonlítjuk a szalagok hátoldalának írását a Töredékével, ezeket első ránézésre is hasonlóaknak találjuk. Gondosabb vizsgálattal ennél többet is mondhatunk: a B és a C oldal azonos kéz írása!

Mindezt azért jelenthetem ki határozottan, mivel egész kis szótár állítható össze azokból a szavakból, amelyek mind a B, mind a C oldalon felbukkannak.

Ilyenek az alábbiak: *ana* (B/25. – C/6.); *bynut* (B/12. – C/9.); *chuda* (*chudat* B/25. – *chudaltus* C/5.); *esmer* (*esmerum* B/27. – *esmeriuc* C/7.); *fiot* (B/24. – C/2.); *ozu-* (*ozun* B/23. – *ozut* C/7.); *scilut* (*scilut* B/24. – *sciluttet* C/6.); *scola* (*scola* B/23. – *scolanac* C/1.); *scuz lean* (B/24. – C/2., C/4.); *segnec* (B/23. – C/3.); *tart* (*tartia* B/25. – *tart* C/5.); *vleben* (*uleben* B/25. – *vleben* C/5.); *ysten* (B/15. – C/7., C/8.; a B/22. előfordulást szándékosan mellőzöm az 2. fejezet 1.2. pontjában írottak miatt).

Bár csupán a C oldal fényképe ad éles rajzolatú képet, a B oldalé sok helyen meglehetősen elmosódott, de nagyítóval vizsgálva és a betűcsoportokra is tekintettel összehasonlítva az írásképeket, azokat egyértelműen azonos kéztől származóknak mondhatjuk! (Utólag konstataáltam, hogy ilyen megállapítással már B. Lőrinczynél (1953: 7) és Benkőnél (183) is találkozunk.)

2.3.3. Még egy meglepő hasonlóságot említek meg a B és C oldal szövegeit illetően. Noha az A oldalon egy-egy teljes sor a belső szóközöket és írásjeleket is számítva átlagosan mintegy 60 karakter terjedelmű, ez az érték a B oldal esetében csupán 47 karakter (l. a 6.2., illetve a 7.3. alfejezetbeli hipotetikus eredeti szövegeknél). A C oldal teljes sorai ez utóbbival közel azonos értéket, átlag 49-et adnak. Egy helyesírási vonatkozású hasonlóságról pedig a 3. fejezet 1.1. pontjában lesz majd szó.

Itt jegyzem meg, hogy az A oldal írása is ugyanattól a kéztől való, mint a B és C oldalé (ÓMO 175). Téves B. Lőrinczy Éva azon feltételezése, miszerint az A oldal és a B oldal fennmaradt szövegének hét felső sora más kéztől származna, mint a B oldal további részei (B. Lőrinczy 1953: 7).

2.4. A B és C oldal szövegét összekapcsoló részlet

2.4.1. Amint az 2. fejezet 1.2. pontjában említettem, több megfigyelés egyértelműen arra utal, hogy a szalagok által fenntartott szöveg a szétvágott lap alsó részén állt. Vagyis a hátoldali szöveg utolsó sorának két középső oszlopában olvasható „[q]ui mia vrduguc scurnevlen[ec]” részlettől jobbra – a jobboldali csík szélességéből megállapíthatóan – a belső szóközökkel együtt ebben a sorban mindössze 13–16 további karakter állhatott. A szalagok hátoldali szövegének és a Töredék szövegének tartalmi kapcsolódása alapján igen nagy valószínűséggel tételezhetjük fel, hogy a szalagok hátoldali utolsó sorát közvetlenül követte a Töredék első sorának eleje: „ug scolanok.” A Töredék kilenc sorát elolvasva pedig meglehetősen valószínűséggel gondolhatunk arra, hogy ezt megelőzően, a hiányzó sorvégen ennyi állhatott: „es chudalcodvan” – ami a szóközzel együtt 15 karakter hosszú. Vagyis a Töredék erős hitetlenkedést kifejező elmélkedésének bevezetője – Benkő átírási és jelölési eljárását követve, melyeket majd részletesen ismertetek a 4.5. alfejezetben – így rekonstruálható: „[q]ui mia vrduguc scurnevlen[ec] [es chudalcodvan] ug scolanok.”

Ennek az eredetit lehetőség szerint pontosan követő értelmezése (Benkőnél „A” típusú értelmezés): „ki miatt ördögök szörnyülének és csodálkodván úgy szólának:”; ma használatos megfogalmazásban pedig (Benkőnél „B” típusú értelmezés): „aki miatt az ördögök szörnyülködtek és csodálkozva így szóltak:”

A B oldal szövegéből a C oldalra átvetető kikövetkeztetett részlet „A” típusú értelmezését választottam jelen tanulmányom címéül.

2.4.2. Itt néhány szóval kitérek arra, hogy miért éreztem indokolt feltételezésnek a „*chudalcodvan*” szóalak használatát. A *chuda*, illetve képzett alakja háromszor is jelentkezik a szalagok hátoldali szövegében, illetve a Töredékben, és pedig (Benkő, ill. E. Abaffy átírása szerint) „*chudut mutut:*”, „*Ez levn vy ignec. chud[ia]*”, „*qui vleben tart chudaltus fiot.*”, így használata könnyen lehetséges még egy további helyen is. Mind a *-kod* visszaható igeképzőre, mind a *-ván*, *-vén* határozói igenévképzőre számos példát találhatunk legkorábbi kódexünkben. Sőt, a *-ván*, *-vén* képző még magában a hátoldali szövegben is felbukkan: „*ele menuen bethle[hembele]*”. Ezért elegendőnek érzem, ha hivatkozom arra, hogy a Jókai-kódexben tízszer fordul elő a *csudáلكodik* visszaható ige, s közülük négy-szer éppen a „*czudalkoduan*” alakban (Jakab 2002: 61); a Münchener-kódexben a *csudáلكodik* közel félszázszor, s ezek között a *csodáلكodván* ötször (Nyíri 1993: 62). Arra vonatkozóan, hogy a szóbelseji *k* hangot vajon *c* vagy *k* betűvel jelölte-e a szöveg, biztos válasz nem adható, mivel a hátoldal szövegében és a Töredékben veláris magánhangzó előtt kétszer *c* betű áll (*coronaia*, *tacaruta*), amely a „szabályos” átírás, de a *k* alkalmazása is előfordul. Ez utóbbi „szabálytalan” átírásra biztos példa a *pukul[n]oc* szó, és elvileg lehetséges egy további is a *kut* szótöredékben is, amely már Nagy Gyula átírásában is így szerepel. Magam a „szabályos”, *c*-vel történő átírást feltételeztem. És végül megjegyzem, hogy az *es* kötőszó többször előfordul a hátoldal szövegében, a kiegészítést nem igénylő esetek száma öt.

2.4.3. Annak idején *csodáلكozva* vettem tudomásul, hogy az Ó-magyar olvasókönyv fent idézett megállapításai ellenére maga Jakubovich Emil ezt a valószínűsíthető szövegkapcsolatot nem észlelte, és erre sem itt nem utalt, sem valamely későbbi publikációjában.

És noha Benkő Loránd is ezt mondja: „Azoknak a sejtéseknek mindenesetre igazuk lehet, melyek az egész szövegkomplexus eredeti rendjét a Szalagok első lapja – a Szalagok második lapja – A Töredék sorban vélik megtalálni” (27), de ennél tovább nem lép, lehetséges szövegkapcsolatról nem tesz említést.

2.5. Egy bifólióhoz tartozott-e a B és a C oldal?

2.5.1. A fentiek szerint a legtermészetesebbnek tűnik az Ó-magyar olvasókönyv által említett lehetőség, miszerint ugyanazon bifólióhoz tartoztak a szala-

gok és a Töredék. Ebben az esetben a bifólió két levele közül a jobboldali maradt meg épségben s a baloldali lett összeszabdalva (ÓMO 180).

Ehhez kapcsolódva megemlítem, hogy a C oldal tetején álló magyar nyelvű szöveg sortávolsága 5 mm; vagyis $\approx 4\%$ -kal nagyobb, mint az A és B oldalak sortávolsága. A Töredék alatt 33 sornyi latin szöveg van a magyar nyelvű sorok betűformálásával teljesen azonos írással; ennek viszont csupán 4 mm-es a sortávolsága, ami a felette lévő magyar szövegének csupán a 80%-a. Nézetem szerint ez annak a jele, hogy a másoló latin szöveg írásában jóval nagyobb rutinnal rendelkezett, mint magyar nyelvűében.

Ami a B és C oldalon minimálisan eltérő sortávolságot illeti, ennek okát abban látom, hogy amikor a másolást végző számára egyértelművé vált, hogy a szövegnek viszonylag kis része, mintegy ötöde átkerül a következő oldalra, az új oldalon igyekezett kissé testesebbé tenni ezt az utolsó néhány sort, hiszen elegendő hely állt a rendelkezésére.

2.5.2. Szeretném felhívni a figyelmet arra, – főleg a matematikusi gondolkodásmódot értékelő olvasókét –, hogy az Ó-magyar olvasókönyv által említett mellett egy másik lehetőség is elképzelhető, amely ugyanígy lehetővé tenné, hogy a kilenc soros részlet a szalagok hátoldalán olvasható szöveg közvetlen folytatása legyen. Ugyanis elképzelhető, hogy a szalagok nem ugyanahhoz a bifólióhoz tartoztak, mint amely jobboldali lapjának előoldalán a kilenc soros magyar szöveg van, hanem a kódex illető füzetének eggyel beljebb elhelyezkedő bifóliójához és ennek jobboldali fólióját képezte a szalagokká szétvágott kódexlap.

2.5.3. Hogy melyik lehetőség áll fenn, azt a keskeny oldalcsíkon található betűmaradványok esetleg eldönthetik. E betűmaradványokat az Ó-magyar olvasókönyv felsorolja; az előoldal bal szélén 10 sorból jelez valamilyen maradványt: 1 esetben egy betűpárt, 4 esetben egy-egy betűt, és 5 esetben csak írásjelet. A hátoldal jobb szélén 12 sorban jelöl valamit: egyszer egy betűhármast, kétszer betűpárt, 4 esetben egy-egy betűt, 5 esetben írásjelet (ÓMO: 184). Azt azonban nem adja meg, hogy ezek a karakterek egymás alatti sorokhoz tartoznak-e egyáltalán, és hogy az oldalnak melyik részére esnek. Azt feltételezve, hogy egymás alatti sorokhoz tartoznak, a közel teljes hosszukban ismert sorokkal ezek a szélső betűk nem korrelálnak. Így abban az esetben, ha a teljes hosszukban fennmaradt soroknak a magasságába esnének e betűmaradványok, akkor biztonsággal lehetne azt állítani, hogy a szalagok nem ugyanahhoz a bifólióhoz tartoztak, mint a Töredék. Minden más elhelyezkedés esetében bizonyosat nem lehet mondani.

2.5.4. 2009-ben megjelent tanulmányában Tóth Péter az Ó-magyar olvasókönyv elgondolását tette magáévá, miszerint a Töredék és a szalagok ugyanahhoz a bifólióhoz tartozhattak; a másik lehetőséget ő sem említette meg. Ellenben azt a fontos gondolatot vetette fel, hogy a Töredék és a szalagok szövegét tar-

talmazó bifólió egykoron hozzátartozott magához a kódexhez. Így ír: „Ez a duplaoldal eredetileg az emlékek őrzőkódexe utolsó ívfüzetének legfelső, könnyen eltávolítható duplaoldalát képezhette” (Tóth 2009b: 230, l. még: Tóth 2009c: 233, 2009: 115). Tóth Péter „legfelső”-je alatt az összehajtás utáni „legbelső” bifóliót kell értenünk. E feltételezés igazolásához a keskeny margócsíkon fennmaradt sorszámi betűk vizsgálatát javasolja (Tóth 2009: 109). Azt Tóth Péter természetesen tévesen mondja, hogy az emlékek fizikai összetartozásának gondolatát mindeddig még senki nem vetette fel a magyar kutatás történetében (Tóth 2009: 109); amint láttuk, az Ó-magyar olvasókönyv bevezetőjében ez a gondolat már szerepel.

2.5.5. Önmagában igen érdekes kérdés, hogy mindössze egyetlen bifóliónak két és negyed oldalán volt-e magyar nyelvű szöveg, vagy pedig több fólió is magyar nyelvű szöveget tartalmazott és ezek mind a könyvkötő késének estek áldozatul. Az első esetben csupán a mindkét oldalán magyar szöveget tartalmazó lapot szabdalta fel a 15. századi könyvkötő a kódex kötésének megerősítéséhez és a nagyrészt latin szöveget tartalmazó másik lapot pedig visszaillesztette a kódex elejére.

Függetlenül attól, hogy e lehetőségek melyike áll fenn, a fenti bizonyítékok alapján megalapozottan jelenthettük ki, hogy a Töredék szövege a szalagok hátoldalának közvetlen folytatója.

3. A legkorábbi szövegemlékeink kronológiai és általános kérdései

3.1. Königsbergi Szalagok előoldali és hátoldali szövegeinek eltérő jellegzetességeiről

3.1.1. Amint a bevezetőben említettem, jónéhány évvel ezelőtt a Königsbergi Szalagokat olvasva az elő- és hátoldali szövegek közötti érdekes különbségre figyeltem fel. Ez azért is meglepett, mert Benkő monográfiájában azt mondja a Töredékben és a szalagok két oldalán fennmaradt összesen „három” szövegről, hogy „a fennmaradt másolati szöveg mindhárom részének írásbelisége és nyelvéllapota meglehetősen azonos képet tár elénk, köztük lényegbevágó differenciákat kimutatni csak a *-ság*, *-ség* képző külön-, illetőleg egybeírásában lehet” (27–28).

A 2. fejezetben elmondottak alapján egyáltalán nem meglepő, hogy a szalagok hátoldalán és a Töredékben fennmaradt szövegek nyelvéllapota „meglehetősen azonos”. Meglepő ellenben a szalagok elő- és hátoldali szövegei közötti különbség, amelyet Benkő Loránd nem észlelt.

Az általam annak idején észrevett eltérés az volt, hogy az A oldalon alig láttam y-t, az összetartozó szöveget megőrző B és C oldalakon viszont elég sokat. Számszerűsítettem is ezt az észrevételemet. Benkő Loránd transzkripciója sze-

rint (42–43) az *i*-szerű és *j*-szerű hangok jelölésére az A oldalon 4 *y* és 30 *i* betű szolgál, valamint egy *J* betű (a *Josepnec* név elején); a B oldalon – lényegében ugyanolyan hosszúságú szövegben – viszont 17 *y* és 30 *i* található. A C oldal magyar szövegében 12 *y* és 17 *i* fordul elő (E. Abaffy [1990: 125–126] átírását használtam).

Az A oldalról leolvasható szövegben négy *y*-t ad meg Benkő Loránd. Közülük az egyik egy önmagában álló *y*, közvetlenül előtte és utána betűk nem olvashatók (A/30. sor), és ezt az *y*-t sem az 1895-ös Nagy Gyula-féle átírás, sem az Ómagyar olvasókönyv átírása nem tartalmazza. Ha ezt a némileg kétséges előfordulást nem vesszük figyelembe, akkor mindössze 3 *y* marad: az A/19. sorban a „[h]yu”, az A/24. sorban az „ystense[g]nec” és az A/33. sorban az „ysten” szavakban. Figyelemre méltó, hogy az oldalon korábban kétszer is előfordul az *isten* szó, *i*-vel írva (A/16., A/18.). Emiatt elképzelhetőnek tartom, hogy a két *y*-os alak esetén a megszokás vezethette az eredeti lejegyzést készítő szkriptor tollát, és a két utóbbi esetben egy korábban használatos írásmód szerint írta le a szót.

Az *y* betűk aránya tehát az A oldalon négy *y*-al számolva $\approx 11\%$, (hárommal számolva $\approx 9\%$), a B oldalon $\approx 36\%$, a C oldalon $\approx 41\%$.

Az A, illetve a B–C oldalak adatainak különbségét igen lényeges, szignifikáns eltérésnek tartottam. Ebből nyilvánvaló, hogy az A, illetve a B–C oldal szövegének eredetije nem ugyanazt a hangátírási, mondhatnánk helyesírási rutint képviselték, és ennek legvalószínűbb oka az lehet, hogy nem ugyanabban az időben kerültek lejegyzésre.

Ebből az észrevételből az a roppant fontos tény is kiderült, hogy az a pap vagy szerzetes, aki a tartalmánál fogva számára érdekes két magyar nyelvű szöveget lemásolta, gondos munkát végzett: általánosságban bizonyosan karakterhelyesen másolta le a két különböző írásművet és nem módosította a helyesírást a saját kora szokásának megfelelően. Ezért maradhatott a különbség ennyire szignifikáns.

Még egy további következtetés vonható le a fentiekből: noha a C oldalon magasabb az *y*-k aránya, mint a B-n ($\approx 41\%$, illetve $\approx 36\%$), azonban ezt a különbséget nem érzem lényegbevágónak, sőt, e két adatot elég közelinek tartom ahhoz, hogy az eddigiektől különböző jellegű, nevezetesen egy helyesírási érvet nyújtsanak a B és C oldal szövegeinek összetartozásához.

3.1.2. A fenti észrevételemet követően több, különböző jellegű eltérést konstatáltam az A és a B–C oldalak szövegei között.

Az egyik érzékelhető különbség az összefüggő elbeszélést tartalmazó részek között, hogy míg az A oldali írásmű gördülékeny, szép magyarsággal megfogalmazott szöveg, a B oldali nehezkesebb, töredezettebb, alkalmasint szorosabban követi egy latin előkép nyelvi struktúráját. Ezek az eltérések jobban érzékelhetővé válnak, ha a szövegrekonstrukciós megfontolások alapján kialakuló szö-

vegeket hasonlítjuk össze. E különbség független az írások keletkezési idejétől, sokkal inkább megfogalmazóik személyiségétől és az előkép használatának jellegétől függő jellemzőről van szó.

Egy másik különbségnek már lehet korhatározó értéke. A 'menny' szó az A oldalon kétszer fordul elő birtokos jelzőként (A/20., A/25.). Benkő elképzelhetőnek tart mindkét helyen többes vagy egyes számban álló birtokos jelzőt, s a többes esetben jelzetlen formát is; de a lehetőségek mindegyike minden szótagban *e*-jellegű hangot hordoz: *mennyeknek*, *mennynek* vagy *mennyek*; ezek egykori kiejtése *mënyeknek*, *mënynek* ill. *mënyek* lehetett (50). A B oldalon háromszor jelentkezik a szó: *menýun* (B/19.), *muýun* <ɔ: munýun> (B/20.) és *mvnybe*[le] (B/22.), amelyek feltehető kiejtése *mënyön* (*mënyün*), *mönyön* (*münyün*), *möny belé* (*müny belé*) (51). Ezek tehát egy zártabb ejtés bizonyítékai: e mögött elsősorban nyelvjárási, de akár jelentősebb időbeli különbség is állhat.

E zártabb ejtéshez kapcsolódik a *nem* szó több, *e* vokálisú lejegyzése mellett egyszer jelentkező *num* alakja (C/8.), s az egyszer előforduló *hanum* 'hanem' (B/27.); ilyenekre az A oldalon nincs példa.

A szövegek különbözősége a szóhasználatban is megmutatkozik. Ennek bizonyosságaként említem az A oldalról a [bi]sunsagut (A/11.) szót; *bezzeg* a B oldalon 'bizonyosság' jelentésben még a „bezzeg” szó fordul elő, éspedig kétszer is: *bezzug* (B/19.), *Bezzug segut* (B/28.).

Az A oldali szó szöveggörnyezetének „B” típusú értelmezése Benkő szerint: „bűnükrol tanúságot tett” (59), amit akár így is mondhatnánk „bűnükrol tanúbizonyúságot tett”. A B oldali *bezzeg* szavak szöveggörnyezeteinek „B” típusú értelmezései az alábbiak: „És hogy bizonyosan annak nevezzenek” (B/19.), illetve „E dolog számára a bizonyosságot is kívánja.” (B/28.). Tehát azonos fogalmat különbözőképpen fejezett ki a két szöveg; kétségtelenül az A oldali a későbbi.

Az egyetlen különbség a két szöveg között, melyet Benkő Loránd is említ (28), hogy a *-ság*, *-ség* képzővel létrehozott főnevek az A oldalon mindig egybeírt alakban találhatók: *scobodsagut* (A/11.), [bi]ssunsagut (A/11.), *cuetsegum* (A/19.), *cuetsegem* (A/23.), *ystense*[g]nec (A/24.), *cuetsegum* (A/25.), ellenben a B és C oldalon a képzők szóköz után állnak: *ysten seg* (B/15.), *výmad sagu*[t] (B/21.), *ysten segnec* (B/22–23.), *dýchev segut* (B/26.), *Bezzug segut* (B/28.), *setit segeb*[elevl] (B/33.), *scuz segnec* (C/3). A példák száma jelentős: az A oldalon hat, a B és C oldalon hét esetről van szó, ez egyértelműen a helyesírási normák különbözőségét mutatja. (Az A/35. sorbeli *dichev(seg)* képzője utólagos beszúrás.)

3.1.3. A fentiek alapján arra következtetnek, hogy nagy valószínűséggel más időszakban, legalábbis más környezetben lejegyzett szöveget tartalmaz az A oldal, illetve a B–C oldalpár. A nyelvtörténeti változások elemzésének szempontja azt kívánja, hogy ezt a két szöveget megkülönböztetve, egymástól elválasztva vizsgáljuk, tehát nem fogadhatom el Benkő Loránd azon nézetét, aki nem lát

okot arra, „hogya a KT. és Sz.-t ne egységes szöveggként fogjuk föl” (28). A fenti-ekben tárgyalt eltérések abba az irányba mutatnak, hogy a B–C oldali szöveg eredetije a régebbi.

Mivel a fenti vizsgálataink ahhoz a konklúzióhoz vezettek, hogy a Königsbergi Szalagok két különböző nyelvemléket rejtenek, így a következő kérdés, hogy miképpen hivatkozzunk rájuk.

3.2. A legkorábbi szövegemlékeink elnevezéséről

Legkorábbi szövegemlékeink megnevezésénél meglehetősen következtelenség tapasztalható, amennyiben az eddig számon tartott négy emlék közül kettő, a leg-regebb óta ismert Halotti Beszéd és Könyörgés (HBK), és a legkésőbbben előkerült Ómagyar Mária-síralom (ÓMS) szövegük tartalma alapján kapott nevet, a másik kettő ellenben annak a városnak a nevét viseli, ahol az emléket annak leválasztása előtt őrizték, illetve még ma is őrzik. De e két utóbbi eset is meglehetősen eltérő: a königsbergiek esetén az emlékek jellege – töredék, ill. szalagok – szerepel a névben, a gyulafehérvári kódex bejegyzései esetében annak korábbi megnevezését, a „Glosszák”-at módosították „Sorok”-ká. Mindez a sokszínűség a hagyománytisztelhet fényében másodlagosnak mondható és változtatást nem is kívánna.

Bár tény, hogy némi problémát jelent a „Königsbergi Töredék” és annak „Szalagjai” esete, különösen rövidítéssel írott formáikban. Ugyanis csak körülte-kintő és precíz tudósok, mint például Benkő Loránd különböztette meg pontosan a „KT.” (Königsbergi Töredék), a „KTSz.” (Königsbergi Töredék Szalagjai), va-lamint a „KT. és Sz.” (Königsbergi Töredék és Szalagjai) jelentését és rövidíté-sét. Kevésbé alapos kutatók írásaiban mindez időnként összekeveredett és félre-értésekre adott alkalmat.

Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a Königsbergi Töredék Szalagjai valójában két, helyesírásukat illetően különböző, s feltehetően eltérő időben lejegyzett nyelvemléket tartalmaznak, melyek közül az egyik folytatása maga a Töredék, elkerülhetetlennek tűnik az elnevezések újragondolása.

Azon az állásponton vagyok, hogy a tartalma alapján elnevezett és legtöbbet hivatkozott két nyelvemlékünk nevén szükségtelen változtatni, a töb-bieket azonban érdemes a tartalmuk alapján elnevezni.

Ennek megfelelően a Königsbergi Szalagok hátoldalán megőrzött szöveget, valamint az ezzel összefüggő, a Königsbergi Töredék által fenntartott kilenc sort „Szűz Mária Csodája” néven fogom említeni és „SzMCs” alakban rövi-díteni. E megnevezés rövid tartalmi azonosítást nyújt, s mindhárom szavát tartal-mazza maga a szöveg.

A Königsbergi Szalagok előoldalán megőrzött szöveg a hagyományosan „Angyali Üdvözet” név alatt ismert bibliai jelenetet mondja el. A nyelvemlék megnevezésében biztosítani szándékozom az erre történő egyértelmű utalást, de

egyúttal jelezni kívánom, hogy itt egy régi magyar nyelven írt szövegről van szó, ezért az „Ó m a g y a r A n g y a l i Ü d v ö z l e t” megnevezést fogom használni és az „ÓAÜ” rövidítéssel fogok hivatkozni rá.

S végül a Gyulafehérváron őrzött, ferences szerzetesek által összeállított prédikációs segédkönyvbe lejegyzett öt-, négy-, illetve hatsoros magyar nyelvű distinctiókat „Ferences Prédikációs Vázlatok” néven különböztetem meg és „FPV” formában rövidítem.

Így az egységesen hárombetűs rövidítések megfelelő egyedi azonosítást biztosítanak legkorábbi összefüggő szövegű nyelvemlékeink számára.

3.3. A Ferences Prédikációs Vázlatok nyelvi jellegzetességeiről

3.3.1. A Ferences Prédikációs Vázlatokat tartalmazó kódex tartalmáról Madas Edit 1993-ban adott pontos leírást. Ebben azonosította a kódex törzsszövegét lejegyző hat szkriptor írását. Megállapításai szerint a kódex másolása rövid idő alatt történhetett, készítési idejéről az írások paleográfiai jellegzetességei és a benne szereplő oklevélszövegek alapján a 14. század első negyedét jelölte meg (Madas 1993: 4). Később kissé tágabb időhatárt engedve ezt a 14. század első harmadára tette (Madas 2007: 86, 2009: 228).

Az első magyar nyelvű vázlat a kódex 50. fóliója előoldalán, a második a 125. fólió előoldalán található; Madas Edit megállapítása szerint mindkettő a IV. számú kéz által írt latin szöveghez kapcsolódik, s a magyar bejegyzéseket is ugyanez a szkriptor készítette (Madas 1993: 4/22 j.) A harmadik magyar nyelvű bejegyzés a kódex legutolsó, 154. lapja előoldalának alján látható; írása a fénykép alapján a törzsszöveget író hat kéz egyikével sem azonosítható egyértelműen.

3.3.2. Benkő Loránd arra a következtetésre jutott a Ferences Prédikációs Vázlatok vizsgálata alapján, hogy a szövegek eredetije „talán fél évszázaddal előzheti meg fennmaradt másolati változatát” (26). Azonban a magyar nyelvű bejegyzések másolati jellegét illetően maga Benkő is kifejezi ambivalenciáját. Így ír: „A magyar szöveg lapalji beírású jellege, valamint az egyes szakaszoknak egymástól viszonylag távol eső lapokon és feltehetően nem egyidőben való lejegyzése ugyanis megengedi, sőt látszólag valószínűsíti is, hogy a vele kapcsolatos latin rész leírója maga kompilálta a lapszélekre, lapaljakra írt latin distinctiókat, s ezeket három ízben magyarra is lefordította a lap aljára írva. Ám végeredményben azt sem zárja ki semmi, hogy mint nyilván az előzményül szolgáló latin prédikációkat, prédikáció-vázlatokat, azonképpen a magyar distinctiókat is másolta: vagy elhelyezkedésükben is előzményét követve, vagy maga választva, képezve a marginális formát” (22–23).

Így felvetődik a kérdés, hogy melyek azok a nyelvtörténeti jellemzők ebben az összességében is szerény terjedelmű, 15 sorban mindössze 50 szót tartalmazó szövegben, amelyek alátámaszthatják, hogy még a 13. századból erednek.

3.3.3. Ezt vizsgálva magam egy lényeges különbséget észleltem a harmadik bejegyzésben az első kettőhöz, főleg a legelsőhöz képest. Meglepő módon erre vonatkozó utalást nem láttam az eddigi szakirodalomban. Ugyanis az első két bejegyzésben a *k* hang jelölésére összesen kétszer szerepel a *c* betű, s 16-szor a *k*. A két *c* betű morfémahatáron, mássalhangzó előtt áll, a *k*-előfordulások közül öt szó elején, palatális magánhangzó előtt, így ez a hét eset „szabályos”-nak mondható jelölés, hasonlóan pl. az ÓAÜ által követett eljáráshoz vagy az Anonymus-gesztáéhoz. De a többi 11 *k* alkalmazása teljesen „szabálytalan”, közülük öt-öt szó belsejében mássalhangzó előtt áll, illetve a szó végén fordul elő, egyik pedig szó elején van, veláris magánhangzó előtt.

A fentiekkel szemben a harmadik magyar nyelvű bejegyzésben egyetlen egy *k* sem fordul elő! Találunk viszont szóvégi helyzetben három *c*-t, emellett három *ch*-t: *nepnech*, *fianach*, *halalanoch*! Az egyetlen további *k*-hang jelölésére – szó elején – a *qu* betűpár szolgál. Így az első két vázlat és a harmadik a *k* hang jelölése szempontjából a lehetséges spektrum két végétét képviseli: az első kettő a *k* hangot az esetek 90%-ában *k*-val írja, ami egy „modern” jelölés. A harmadik esetében esetleg idegen hatásra is gondolhatunk, de inkább egy jóval korábbi helyesírási rutin alkalmazását láthatjuk benne.

3.3.4. Ha összehasonlítjuk e harmadik vázlatot a Halotti Beszéd és Könyörgés szövegével, többféle hasonlóságot is konstatálhatunk:

- a *k* hang *ch*-val történő lejegyzésére, amely a FPV-ban a *nepnech*, *fianach*, *halalanoch* szavakban jelentkezik, megemlítem a HBK *turchucat* szavát (olvasata: *turkokát* {*turkát*} (48); Benkő feltevése szerint a *turchucat* téves másolat *turchat* helyett (23), ennek felel meg a kapcsos zárójelbeli olvasat);
- a FPV-beli *tonohtuananac* (olvasata: *tanohtuányának* (53)) szavában jelentkező *χ* hangra példa a HBK-ból a *zoboducha* (olvasata: *szobodoxxá* (48));
- a *-val*, *-vel* rag *χ*{*h*}-val hangzó alakjára, amely a FPV-ban a *scemehel* (olvasata: *szēmēhel* {*szēmēxel*} (53)) szóban látható, a HBK-ból idézem a *zumtuchel* (olvasata: *szümtükxel* (47)), *szumtuchel* (olvasata: *szümtükxel* (48)), illetve a *kegilmehel* (olvasata: *kěžilmēxel* (49)) példákat;
- a tövéghangzó meglétére a *Nemzetui* szóban (olvasata: *Nemzētüi* (53)) a HBK-ból említhető a *intetvinec* (olvasata: *intetüinek* (47–48)) és az *ildetuitvl* (olvasata: *ildetüitül* (48)).

Másrészről viszont – meglepő módon – a HBK-beli illeszkedetlen *halalnec*, *puculnec* állapottal szemben a FPV-ban *tonohtuananac*, *uarasanac*, *fianach*, *halalanoch* és *ascunnac* illeszkedett alakokat találunk. (És érdekes módon éppen az első vázlatban fordul elő egy illeszkedetlen alak: *Habrosagben*.)

Összességében tehát a harmadik vázlat több szempontból a HBK nyelvéllapotához közelinek tűnik, így feltehetően a kora is ahhoz közeli. Így ennek esetében a Benkő által vélelmezett korábbi eredeti megléte nagyon valószínű, s nem

csupán egy fél évszázadot, hanem akár másfél évszázadnyi különbséget is kitehet. Sőt, még akár az is lehetséges, hogy Gyulafehérvári Kódex tartalmilag idekapcsolódó, rímtelen latin szövege éppen a rímes magyar distinkciók alapján jött létre!

3.3.5. Az első vázlatból az előbb említett illeszkedetlen *Habrosagben* alak, a második feljegyzésben pedig a tövéghangzós *ielenetiben* (olvasata: *jelēnetiiben* (53)) utalhatnak arra, hogy e két magyar nyelvű distinkció esetében is okkal tételvezhető fel egy korai eredeti, amelynek helyesírását a másolás során nagyrészt aktualizálta a lejegyzés készítője.

A fentiek alapján úgy tűnik, hogy e margóra írt feljegyzések, még ha korai mintáik lehettek is, ahogyan Benkő Loránd – nem alaptalanul – vélelmezi, nem minden részletükben őrizték meg eredeti alakjukat a Gyulafehérvári Kódexbeli másolatukban. Emiatt a feljegyzések kronológiai besorolását nehezen látom kivitelvezhetőnek.

3.4. A legkorábbi szövegméleink relatív kronológiája

3.4.1. A 3.1. alfejezetben kimutattam, hogy a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldalán megőrzött szövegek – tehát az Ómagyar Angyali Üdvözlés és a Szűz Mária Csodája – több jellegzetesség tekintetében is különböznek, ezért különböző időszakból származhatnak, s Szűz Mária Csodája lehet a régebbi.

Az alábbiakban kíséreljük meg a korábban alkalmazott eljárás általánosítását, vagyis az *i*-szerű és *j*-szerű hangok lejegyzésében mutatkozó *y*-gyakoriság vizsgálatát a többi korai nyelvemlékünk esetében is. Egyszerű számolással kapott eredményeimet az alábbi táblázat tartalmazza.

Az Ómagyar Angyali Üdvözlés esetében figyelembe vettem mind a Benkő átírásának megfelelő 4 darab *y*-os lehetőséget, mind az egyetlen különálló *y* elhagyásának esetét is.

A Ferences Prédikációs Vázlatokat is bevontam a vizsgálódásom körébe; csak az *i*-szerű vagy *j*-szerű hangok jelölésére használt betűket vettem figyelembe.

		y betű	i betű	J betű	Összesen	y aránya
Halotti Beszéd és Könyörgés	HBK	8	103		111	7,2%
Ómagyar Mária-siralom	ÓMS	41	13		54	75,9%
Szűz Mária Csodája	SzMCs	29	47		76	38,2%
Ómagyar Angyali Üdvözlés	ÓAÜ	4	30	1	35	11,4%
		3	30	1	34	8,8%
Ferences Prédikációs Vázlatok	FPV	0	15		15	0%

1. táblázat: Az *y*, mint *yndikátor*

Ezeket az adatokat nagyon meglepőnek találtam, mivel az öt emlékből egészen eltérő gyakorisági adatok jelentkeztek. Az egyik végletet az ÓMS jelenti, melyben az *i*-szerű és *j*-szerű hangok több, mint háromnegyedét *y* jelöli, a másik végletet a Ferences Prédikációs Vázlatok, ahol egyetlen *y* sem fordul elő. Másfelől meglepő, hogy a Halotti Beszéd és Könyörgés, valamint az Ómagyar Angyali Üdvözlét adatai elég közel állnak egymáshoz, noha kétségtelenül nem ugyanannak az évszázadnak a termékei: a számos nyelvi archaizmust mutató HBK a Pray-kódex törzsszövegéhez tartozik, amely még a 12. század vége előtt elkészült, az ÓAŰ bizonyosan jóval későbbi.

3.4.2. Hogyan lehetne támpontokat nyernünk korai összefüggő nyelvemlékeink keletkezési idejére vonatkozóan? Mivel ezekben a datálásra utaló konkrét adat nincs, összehasonlítás céljára csak a hely- és személyneveket, valamint ritkábban magyar közszavakat is tartalmazó latin nyelvű oklevelek vagy történeti művek jöhetnek szóba. S mivel a vizsgálandó nyelvemlékeinket Benkő Loránd – a HBK kivételével – a 13. századra tette, ezért célszerűnek tartottam, hogy Anonymus gesztájához forduljak.

Ugyanis kutatónemzedékek munkájának eredményeképpen a geszta elkészültének ideje ma már nagy pontossággal behatárolható. Magam egy 2012-ben megjelent publikációmban arra a következtetésre jutottam, hogy: „a geszta lezárásának időpontja mintegy 70%-os valószínűséggel esik az 1211 októbere és 1213 szeptembere közötti két éves időintervallumra, s ezen belül mintegy 40%-os valószínűséggel az 1212 áprilisa és 1213 márciusa közötti egy éves időszakra” (Holler 2012: 76).

A magyar nyelvemlékek datálásához történő alkalmazása szempontjából kétségtelen korlátot jelent, hogy másolatban maradt fenn. Így – természetesen – ebben a másolatban hibák is vannak, melyeket illetően a legátfogóbb analízis Benkő Loránd nevéhez fűződik (Benkő 1999). Korábbi dolgozataimban magam is rámutattam néhány olyan esetre, amikor biztosan állítható, hogy a másolás során hiba történt, így például az *ad ægæum mare* → *ad nigrum mare* (SRH 1: 91/18), a *per populos alpinos* → *per populos aliminos* (SRH 1: 112/9), vagy az *ad neopatram ciuitatem* → *ad cleopatram ciuitatem* (SRH 1: 92/15) részletek esetében (Holler 2008: 307, 2009: 323, 2012: 65).

3.4.3. Felvetődik a kérdés, hogy miképpen lehetne az egykori magyar hangátírási szokásokra nézve felvilágosítást kapnunk a geszta segítségével?

Anonymus a geszta számos magyar hely- és személynevének lejegyzésekor bizonyos hangzók esetében meglehetősen körültekintően járt el. Ez érvényes például az *s* – *sz*, vagy a *cs* hangokra. De ugyanez az *i*- és *j*-jellegű hangokat jelölő *i* és *y* betűket illetően már korántsem mondható el.

A gesztában jó néhány esettel találkozhatunk, amikor egy tulajdonnév különböző előfordulásainál egyszer *i*-s, másszor *y*-s változat szerepel. Például: *Atthile* –

Atthyle; Billa – Bylla; Boemi – Boemy; Igfon – Ygfon; Mezesinas – Mezesynam; Nir – Nyr; Nitra – Nytra; Scithicorum – Scythicorum; Souiou – Souyou; Thanais – Thanaydis; Titulum – Tytulensy; Ziloc – Zyloc. E tucatnyi szópár talán elég egyértelműen jelzi, hogy a két betű gyakorlatilag egyenértékű volt a geszta írója számára.

Ha azt próbáljuk megállapítani, hogy melyiknek a használata a gyakoribb és milyen arányban, akkor az egyes tulajdonnevek meglepően eltérő arányokat mutatnak. Például a *Nir – Nyr* páros esetében *i*-s alak kettő van, *y*-os négy, tehát az *y* aránya 67%. A *Nitra – Nytra* esetében az *i*-s változat 11-szer jelentkezik, míg az *y* csak 4-szer, tehát az *y* aránya itt csak 27%. A figyelembe veendő szavak közül a Tisza igen sokszor szerepel: első vokálisának négy *i*-s változata mellett 29 az *y*-osok száma, vagyis az *y* aránya 88%.

Mivel ennyire különböznek az egyes tulajdonnevek az *y–i* használatának arányait tekintve, megpróbáltam egy összesített számszerű adatot nyerni, amely a magyar szavak leírásakor alkalmazott *y*, illetve *i* gyakoriságára vet némi fényt. Ez azért kissé kényes kérdés, mivel latin szövegről lévén szó, külön kell választanunk a latin szavak karaktereit a magyar szavakban jelentkező *i*- és *j*-jellegű hangok jelölésétől. S például el kell különítenünk egy helynév latinul deklinált alakjában a latinos végződés betűit a név tövének betűitől!

Egy tájékoztató arány megállapítása céljából megvizsgáltam a magyar nyelvű alakban említett magyarországi helyneveket. Tehát nem foglalkoztam az Anonymus-kori Magyarországon kívül eső helyekkel, de még számba vettem a határon fekvőket. Nem vettem figyelembe azonban a latin változatúnak érzékelt neveket, például a *Danubius*-t, viszont a Tisza folyó *Tiscia* formában írt nevét alapvetően magyar szónak minősítettem, de *-ia* végződését már a latinhoz adaptált végződésnek éreztem. E több elemében szubjektív döntést kívánó, áttekintő jellegű vizsgálatnak az lett az eredménye, hogy 120 figyelembe vett előfordulásból 79-szer szerepelt az *y* és 41-szer az *i* betű. Az arány tehát 65,8% az *y* javára. Ez elég magas, s közelinek mondható az ÓMS-ban regisztrált 75,9%-hoz.

3.4.4. A gesztával fennálló időbeli azonosságra tekintettel megnéztem, hogy mit mond Gácsér Imre, az 1211. évi Tihanyi Összeírás helyesírásának monográfusa a terjedelmes oklevél *i – y* használatának kérdéséről. Ezt írja: „Az *i* és *y* jel hangértéke ugyanaz. Használatuk vegyes. ... A tövégi *i*-t, melynek általános jele az Árpád-korban *i* (...), többször *y*-nal jelöli a hitelesített változat, melyben egyébként is gyakoribb az *y*, mint a fogalmazványban. Elvértve a fogalmazványban is előfordul az *y* a tövégi *i* jeleként” (Gácsér 1941: 6). Ez a globális kép összhangban van a geszta elemzésekor kapott eredményünkkel.

3.4.5. A *th*-k *thanúsága*. – Mielőtt a végső következtetést levontam volna, a fentiek ellenőrzéseképpen megvizsgáltam az ÓMS egyedülálló jellegzetességét,

ugyanis a legkorábbi nyelvelméleink közül csak itt fordul elő a „henye *h*”: azaz az esetek többségében a *t* hangot *th* jelöli (Kniezsa 1952: 87). Számszerűen megadva 21-szer fordul elő a *t* hang jelölésére a *th* betűpár és 13-szor a *t* betű. Tehát az arány 62% a *th* javára, elég magas. A többi korai nyelvelmélünkben a *th*-nak nyoma sincs.

Kérdés, mennyire korrelál ezzel az Anonymus-geszta. Megállapíthatjuk, hogy a gesztában ugyanazon szó esetében előfordulnak *t*-s és *th*-as változatok is, azt jelezve, hogy a két megoldás nem ritkán csereszabatosnak mondható: *Botond* – *Bothond*; *Rutenorum* – *Ruthenorum*; *Tocsun* – *Thocsun*. Például *Tysciam* 4 esetben fordul elő, a *Thysciam* 12 esetben; az arány 75% a *th* javára. Kniezsa ezt mondja a gesztáról: „A *th* gyakori, de nem általános” (Kniezsa 1952: 81). Ez ép-penséggel érvényes megállapítás lehetne az ÓMS tekintetében is.

Az 1211-es Tihanyi Összeírásbeli *t* hangokról ezt írja Gácsér Imre: „Jele *t* és *th*. Körülbelül egyenlő arányban fordulnak elő” (Gácsér 1941: 7). Majd felsorol hat esetet, amikor a fogalmazvány *t* jelét a hitelesített példányban *th*-ra javították. Jelzi, hogy a felsorolást folytathatná. Ez arra mutat, hogy 1211-re a *th*-s írásmód vált korszerűbbé a *t*-vel szemben.

Mindezek arra utalnak, hogy az Anonymus-geszta, az 1211. évi Tihanyi Összeírás és az ÓMS a *t* – *th* jelölési arányokat tekintve nagyjából hasonló eloszlást mutatnak, ami keletkezésük időbeli közelségére utal, legalábbis az adatok egy ilyen hipotézisnek semmiképp nem mondanak ellent.

3.4.6. Mindezek alapján feltételezem, hogy az ÓMS létrejötté időben elég közeli lehet Anonymus gesztájához és a Tihanyi Összeíráshoz, s okvetlenül a 13. század első felére datálható. Mivel az ÓMS esetében nagyon magas az *y*-ok aránya (75,9%), feltehetően ez az arány fokozatosan csökkent a 13. század folyamán. Így az ÓMS utáni időszak terméke lehet a Szűz Mária Csodája a 38,2%-os adatával, és még későbbié az Ómagyar Angyali Üdvözet (11,4 vagy 8,8%).

Ez utóbbi elgondolásom ellenőrzése céljából megnéztem, hogy a magyar királyi oklevelekben előforduló, *i*-s vagy *j*-s hangokkal kezdődő tulajdonnevek esetében milyen arány mutatható ki a 13. század végén. A Szentpétery-Borsaféle regesztagyűjtemény névmutatóiban az „I + (Y és mássalhangzó)”, valamint a „J + (Y és magánhangzó)” szókezdetek betűit megnézve arra a megállapításra jutottam, hogy a 13. század utolsó negyedében – azaz 1272 és 1301 között – alig néhány %-ot ér el az *y* gyakorisága az *i*-vel szemben (RegArp IV: 297–301).

S hogy mindez nem véletlen, ezt igazolni látszanak az ÓMS-at fenntartó Leuveni Kódex magyar glosszái is. Található ugyanis kilenc további magyar szó a kódexben (a 222r, 279r, 285v oldalakon; lásd: ÓMO 131), s ezekben hat *i* fordul elő, de egyetlen egy *y* sem, ellentétben az ÓMS adataival, jelezve az időbeli távolságot. Míg az ÓMS-ból a *hullothya*, *olelothya* 3. személyű birtokos személyjeles alakokat idézhetem, melyekben *y* áll, az a z o n o s

kéztől származó glosszában (Vizkelety 2004: 129–130) *fugliabeleul* van *i*-vel! A paleográfiai elemzés szerint a kódex törzsszövege a 13. század harmadik negyedéből való, az egyszerre dolgozó két magyar anyanyelvű glosszátor bejegyzései pedig – az ÓMS-at is beleértve – a 13. század végéről (Vizkelety 2004: 28., 28/58. j.), igazolva az ÓMS másolati jellegét.

3.4.7. Meggyőződésem szerint az Ómagyar Mária-siralom és a Szűz Mária Csodája viszonylagos időbeli közelségének a bizonyítéka a 'bizony' jelentésű *bezzeg* szó előfordulása mindkét szövegben, szemben az Ómagyar Angyali Üdvözlettel, ahol ebben a jelentésben a *bizony* áll. Az ÓMS-ban az „*O ygoz symeonnaok bezzeg scouuo ere*” kifejezésben fordul elő, amely Benkő „B” típusú értelmezése szerint „Ő, az igazmondó Simeonnak bizony érvényes volt a szava”, tehát a jelentése ugyanaz, mint a SzMCs-ból a 3. fejezet 1.2. pontjában idézett két előfordulásban.

Érdekesnek és tanulságosnak tartom egyébként a *bezzeg* és a *bizony* szavaink vizsgálatának egyes fázisait az elmúlt évtizedekből: így Pais Dezső „Bezzeg, bizony” című dolgozatát 1953-ból (Pais 1953), a TESz nézetét (1: 292; 1: 310), majd a TESz álláspontját *bizony* kritikával illető Benkő Loránd véleményét (339–342), s végül az EWUng szikár szócikkeit (1: 102, 110), amelyek már figyelembe veszik Benkő véleményét.

3.4.8. Visszatérve szövegemlékeink kronológiájának kérdéséhez, a fenti elemzések alapján a négy, valóban összefüggő szövegű nyelvemlékünk relatív időbeli sorrendjét az alábbiak tartom: 1) Halotti Beszéd és Könyörgés, 2) Ómagyar Mária-siralom, 3) Szűz Mária Csodája, 4) Ómagyar Angyali Üdvözet.

3.5. A legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiájáról

3.5.1. A Halotti Beszéd és Könyörgés a Pray-kódex törzsszövegében maradt fenn, amelyet biztonsággal datálhatunk 1192 és 1196 közé (Kniewald 1939, Madas 2002: 116). A liturgiátörténet a szakramentárium magyarországi mintapéldányát a 12. század közepe tájára teszi (Madas 2002: 116). Kevésbé tartom valószínűnek, hogy már ebben a legelső kéziratban szerepelt volna magyar nyelvű temetési beszéd is, inkább valamelyik későbbi másolatába került bele, de az bizonyosnak mondható, hogy a Pray-kódex közvetlen előzményében a szakramentáriumot kiegészítő rituálék között már szerepelt. Benkő Loránd több érvet sorakoztatott fel a szöveg másolati jellege mellett (20–27).

Amint a 3.4. alfejezetben láttuk, a HBK helyesírási jellegzetességei Anonymus gesztájától és a Tihanyi Összeírástól oly mértékben különböznek, hogy eredeti lejegyzését ezeknél minimálisan egy negyedszázaddal, de akár egy fél évszázaddal korábbra kell tennünk. Ennek alapján szükségesnek érzem a Benkő által megadott „XII. század utolsó negyede” kormeghatározást (26) kiterjeszteni a

korábbi évtizedek felé, s magam a Halotti Beszéd és a Könyörgés írásba foglalását a 12. század második felére, ezen belül nagyobb valószínűséggel az 1160 és 1185 közötti negyedszázadra teszem.

Másrészt ugyancsak a 3.4. alfejezetben láttuk, hogy az Ómagyar Mária-siralom nagyon erős helyesírási hasonlóságokat mutat Anonymus gesztájával és az 1211. évi Tihanyi Összeírással. Ezért létrejötté legnagyobb valószínűséggel az 1200 és 1225 közötti negyedszázadra datálható.

3.5.2. Az alábbiakban egy külső kronológiai információ alkalmazásának a lehetőségét kívánom felvetni az Ómagyar Angyali Üdvözlétnek a szövegrekonstrukció során még részletesebben vizsgálendő háromsoros versbetétjéhez kapcsolódóan. A szövegrészlet az alábbi:

Ihul uagun sceuz leannoc lacadalma:

[ke]rali mogzotbelevl tamadatia:

d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia:

A Benkő Loránd által adott „B” típusú értelmezés második változata az alábbi (az első variánst nem tartom helyesnek):

Itt van a szűz leánynak a lakhelye,

akinek királyi fajtából való az eredése,

a dicső Áron-nemzetségből való a származása.

Úgy vélem, hogy az a magyar pap vagy szerzetes, aki ezeket a verssorokat éppen ilyenképpen fogalmazta meg, valószínűleg olvasta Aquinói Szent Tamás (1225–1274) *Summa theologiae* c. nagy műve harmadik részének alábbi sorait: „Unde et Aaron, qui fuit primus sacerdos secundum legem, duxit ex tribu Juda conjugem Elisabeth filiam Aminadab. Sic ergo potuit fieri ut pater Elisabeth aliquam uxorem habuerit de stirpe David, ratione cujus B. Virgo Maria, quae fuit de stirpe David, esset Elisabeth cognata; vel potiùs è converso, quòd pater B. Mariae de stirpe David existens, uxorem habuerit de stirpe Aaron: vel sicut Augustinus dicit, ..., si Joachim pater Mariae de stirpe Aaron fuit (...), credendum est quòd mater Joachim fuerit de stirpe David, vel etiam uxor ejus, ita ut per aliquem modum Mariam dicamus fuisse de stirpe David” (Thomas 1864: IV/280).

Aquinói Szent Tamás fent idézett elemzése sorra veszi azokat az elképzelhető leszármazási kapcsolatokat, amelyek logikailag megindokolhatják, hogy Szűz Mária egyrészt Dávid király házából származó, másrészt az első főpap, Áron nemzetségből való lehessen. Nézetem szerint e két tény egymás mellett szerepeltetése a versben, anélkül, hogy bármely további konkrétumra utalna, – s Aquinói Szent Tamás elemzéséből láthatóan további konkrétum nem is adható –, éppen arra utalhat, hogy ezt a rendkívül hamar széles körben ismertté vált művet a magyar szerző olvasta. Mivel Aquinói Szent Tamás e művét 1265 és 1274 kö-

zött írta, erre tekintettel az Ómagyar Angyali Üdvözet írása a 13. század negyedik negyedére datálható.

3.5.3. Figyelembe véve egyrészt egyes nyelvemlékeink *y* gyakoriságának lényegesen eltérő kvantitatív adatait (1. táblázat), másrészt az előző pontbeli datálási megállapítást, e két különböző jellegű, egymással összhangban lévő információ alapján legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiájára az alábbi becslés adható:

Halotti Beszéd és Könyörgés	HBK	12. század 2. fele, valószínűleg 1160–85 között
Ómagyar Mária-siralom	ÓMS	13. század 1. fele, valószínűleg 1200–25 között
Szűz Mária Csodája	SzMCs	13. század harmadik negyede
Ómagyar Angyali Üdvözet	ÓAÜ	13. század negyedik negyede

2. táblázat

3.6. A nyelvtörténeti következtetések nagyfokú adat-érzékenységről

Az előző fejezetben elmondottak kiváló alkalmat szolgáltatnak ahhoz, hogy rámutassak arra: a rövid szövegemlékeink korszakából rendelkezésünkre álló forrásanyag mennyisége olyannyira szerény, hogy az ezekre alapozott egyes következtetéseink rendkívül szenzitívek lehetnek forrásaink szövegrekonstrukciójára; bizonyos elgondolások megalapozottsága akár egyetlen betűn is múlhat.

Vegyük szemügyre az előző fejezetben vizsgált versbetét *d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia*: sorát, amely Szűz Máriára utal, s melynek jelentése Benkő fent idézett értelmezése szerint „a dicső Áron-nemzetségből való a származása.”

Az *Áron* név *arun* alakjával kapcsolatban Zolnai Gyula 1895-ben némi problémát érzékelt, amelyre azonban rögtön magyarázattal is igyekezett szolgálni: „Föltűnő az *Áron* névnek zártabb *u* hangzós alakja ... a mi vagy tollhiba, vagy a nyelvemlék korának ama kiejtésbeli sajátosságából magyarázható, hogy szóvégen, *á* hangzós szótag után rendszerint *u* hang állt a mai *o*-nak helyén (...) s a héber Áron név csak alkalmazkodott ehhez az általános magyar ejtismódhoz” (Zolnai 1895: 118).

De az *arun* névalak még ezen kívül is rejt két további problémát. Egyrészt nem nagy kezdőbetűvel lett lejegyezve, ellentétben az egy sorral lejjebb olvasható *Gábríel* és az öt sorral lejjebb *József* nevekkal. Másrészt várható lenne a latinban alkalmazott néveleji kettős *a* használata, amint azt legkorábbi kódexeinkben, így a Müncheni-kódexben (54ra/5. sor), a Bécsi-kódexben (254/4. sor) és az Apor-kódexben is láthatjuk (Jakab – Kiss 1997: 19–20), de itt csak szimpla *a* áll.

A fentiek mellett még az is megjegyzést érdemel, hogy az *arun agbelevl aradatia* kifejezésben egy birtokos személyjeles *agabelevl* alak lenne a nyelvileg pontosabb, bár ennek elhagyása a versjelleg által megkívánt szótagszámra hivatkozva megindokolható.

Mindezen nehézségekre tekintettel nem szabad kizárni annak a lehetőségét, hogy e sor eredetileg szándékolt jelentése '[akinek] dicső arany ágból való a származása' is lehetett akár, s ehhez az *arun* szónak *aron* alakúra való javítása lenne csupán szükséges; hasonlóan ahhoz, amiképpen a B/18. sorbeli *aron* [o]*ltara* 'arany oltára' kifejezésben szerepel.

Az *ág* szóhoz tartozó *dicső* és *arany* jelzők a szöveg hangulatába stílusosan igen jól illeszkednének, hiszen ezáltal a verssor egyfelől a spiritualitás, másfelől a materialitás köréből a legkiválóbb minőségre utaló melléknevet alkalmazná.

S azt igazolandó, hogy mindez nem csupán a képzelet szülte lehetőség, utalnék egy, a történeti irodalomban gyakran idézett frazémára, amely Ákos nembeli István nádor 1303. február 26-án kelt birtokadományozó oklevelében fordul elő, s amely III. András királyt „ultimo aureo ramusculo a progenie stirpe ac sanguine sancti Regis Stephani primi Regis Hungarorum” utalással említi (AnjOkmt 1: 52). Márpedig, ha az *aureo ramusculo* pontosan ebben a kontextusban egy 14. század elejéről származó hazai oklevélben megjelenik, akkor okkal tételezhető fel, hogy a kifejezés magyar változatát a 13. század folyamán is használhatták. Márpedig, ha a verssor nem azt mondja Szűz Máriáról, hogy *a dicső Áron-ágból való a származása*, hanem hogy *dicső arany ágból való a származása*, akkor el-esik az Aquinói Szent Tamásra történő hivatkozás indoka, s egyúttal annak kronológiai relevanciája is.

Amint majd a szövegrekonstrukció során látni fogjuk, egy-egy karakternek a korábitól eltérő kibetűzése nemcsak egy-egy szót változtathat meg a szövegben, hanem hosszabb részeket jelentését is lényegesen módosíthatja. A kontextusba nehezen illeszkedő szavak, szókapcsolatok és kifejezések jelentése válhat világossá egy-két betűnek a korábitól eltérő kiolvasása következményeképpen.

3.7. Javaslat a nyelvtörténeti „Régi Magyar Kor” korszakfelosztására

Benkő Loránd igen sokat tett azért, hogy nyelvemlékeink datálása terén a nyilvánvaló tévedéseket korrigálja, s a sok bizonytalanságot lecsökkentse. Hasonlóképpen az egész magyar nyelvtörténet korokra tagolása ügyében is fontos, az előzményeket áttekintő és elvi kérdéseket is tisztázó, iránymutató munkát végzett (Benkő 1964). Az ő alapvetésére támaszkodtak azok, akik ennek a korbeosztásnak a továbbfejlesztésén munkálkodtak (Kiss 2003).

Erre tekintettel jelen írásomba illeszttem a magyar nyelvtörténet „Régi Magyar Kor”-ának általam javasolt korszakfelosztását az egyes korszakoknak a rendelkezésünkre álló források alapján történő, általam javasolt megnevezésével.

A „Régi Magyar Kor” az „Ősi Magyar Kor” és a „Korai Magyar Könyvnyomtatás Kora (1533–1711)” közötti, sok évszázadot átölelő és sokféle nyelvi változást magába foglaló időszak. Szándékosan alkalmazom a „Régi Magyar Kor” megnevezést a korábban használt „Ómagyar Kor” helyett, ugyanis egy-egy

korai nyelvemlék megnevezésében még indokoltnak tartom az *ómagyar* melléknév használatát, de a kor megnevezése esetében már nem. Ugyanis az *ómagyar* szó egy évszázaddal ezelőtti köznyelvi használatot tükröz, s az ebből fakadó 'ódon' konnotációja okán érzékletes lehet egy hét-nyolc évszázaddal ezelőtti nyelvemlék, pl. az Ómagyar Mária-siralom vagy az Ómagyar Angyali Üdvözlét megnevezése esetében, de elavultnak tűnik egy 21. századi nyelvtörténeti fogalom számára. Ezért a köznyelvi szóhasználat alapján a „Régi Magyar Kor”, illetve az „Ősi Magyar Kor” terminusok alkalmazását javasolom.

1) [762] – 972: A külföldi szórványadatok korszaka. Kezdeté: a magyarság Kárpát-medencei megjelenése. Ennek kétségtelen hitelűnek tekinthető bizonyítéka a 762-ből való friauli alapító/adománylevél *Via/Strada Ungarorum* adata (Sasinek 1905: 377; Király 1987: 316; 2006: 163–170).

2) 973 – 1172: A hazai szórványadatok két évszázada. Kezdeté: az első fennmaradt szövegű magyarországi oklevél, a veszprémi görög apácakolostor alapító- és adománylevelének feltehető időbeli alsó határa (Holler 2011: 289–291; 2013: 55–61).

3) 1173 – 1372: A rövid szövegemlékek két évszázada. A korszak nyelvemlékei: Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom, Szűz Mária Csodája, Ómagyar Angyali Üdvözlét, Ferences Prédikációs Vázlatok. Kezdeté: a Halotti Beszéd és Könyörgés eredeti lejegyzése feltehető negyedszázadának közepe (3.5.3. pont).

4) 1373 – 1472: A magyar nyelvű Biblia évszázada. A korszak nyelvemlékei: a Szent Ferenc-legenda magyar fordításának jelentős részét tartalmazó Ehrenfeld-kódex (későbbi nevén Jókai-kódex); a Biblia magyar fordításának részeit tartalmazó Bécsi-, Münchener- és Apor-kódex. Kezdeté: a Szent Ferenc-legenda magyar fordításának feltehető időbeli alsó határa (EWUng 1: XXXVI).

5) 1473 – 1532: A magyar kódexek hat évtizede. A korszak nyelvemlékei: mintegy félszáz kódex és kódex-töredék. Kezdeté: a Birk-kódex írása előtti év, mely egy négy levélből álló töredék, amely Váci Pál fordításában Szent Ágoston reguláit és a Szent Domonkos által alapított apácarend szabályait tartalmazza. Vége: az első, nyomtatásban megjelent magyar nyelvű könyv kiadási éve előtti esztendő, amely Komjáti Benedek fordításában Szent Pál leveleit tartalmazza.

3.8. A königsbergi nyelvemlékek kettős természetéről

3.8.1. A königsbergi nyelvemlékeknek, vagyis a Szűz Mária Csodájának és az Ómagyar Angyali Üdvözlétnek próza vagy költemény műfajába sorolása ügyében az elmúlt 120 év szakirodalma éles véleményütközést dokumentál (l. Szentgyörgyi 2009).

Szilády Áron 1895-ben, az akkor még csupán néhány hónapja ismert nyelvemlékkel kapcsolatban szerényen így fogalmazta meg nézetét, melyet teljes mér-

tékben helyesnek tartok: „Vélekedésem szerint nincs elég okunk arra, hogy nyelvemlékünket verses maradványnak tekintsük. Azok a rhythmicusnak látszó sorok, a melyek az előbb és utóbb felfedezett töredékekből felmutathatók, a teljes vagy kiegészíthető szövegben nem folynak tovább; maga az angyali üdvözlés és egyéb részletek erőltetve is csak más rhythmus szerint volnának hangoztathatók” (Szilády 1895: 574).

Sziládyval nagyjából egyidőben Zolnai Gyula ugyancsak kétségtelen igazságot fogalmaz meg, amikor felhívja a figyelmet arra, hogy „egész erővel csendül meg a ritmus a következő szavakban: Ihul vagyun szűz lěánnok lakadalma, / Királyi mogzotbelől támadatja, / Dicső Árun ágbelől áradatja” (Zolnai 1895: 116).

És igazat kell adnunk Horváth Cyrill véleményének is, aki Zolnai fenti szavaihoz csatlakozott (Horváth a sorokon belüli alliterációkat jelöli kurziválással, a sorvégi írásjeleket egységesen *-gal): „a szövegben van két hely, amelyben lehetetlen versre nem ismerni. Az egyik ez: Ihul uagu[n] fcuz leannoc lacadalma* / [ke]rali mogzotbelev[l] tamadatia* / d[y]chev arun agbe[le]vl aradatia*. A másik: keralucnoc [ke]ralatul* / yftenfe[g]nec aniahuz* / [a]ngolucnoc asun[a]huz* / tistes[segut] [m]uncallek* / cuetsegum huz[i]ad weged / me[niec] eget [m]ege turied* / tu[bb] sulgad es ne legen*” (Horváth 1934: 138).

3.8.2. Nos, e két nézet egyidejű érvényességét e nyelvemléknek a jelen alfejezet címében említett kettős természete magyarázza meg.

Az itt alkalmazott „kettős természet” kifejezés nem a Szűz Mária Csodája és az Ómagyar Angyali Üdvözlés témáját illetően éppen releváns, Jézus „isteni” és „emberi” természetének dualizmusára vonatkozik. A „kettős természet” kifejezést a fizikából vettem, ahol évszázadokon keresztül sorakoztatták fel érveiket a legkiválóbb tudósok a fénynek egyfelől anyagszerűnek mutatkozó, másfelől hullámszerűnek látszó természete mellett. A fizikai vizsgálatok körében egy elemi jelenség vagy tömeggel rendelkező részecskének mutatkozott, vagy valamely közegben hullámszerűen haladt tova; e kettő „nyilvánvalóan” alapvetően különböző létezési formákat feltételezett és leírásuk is egészen eltérő matematikai apparátust igényelt. Azt, hogy a fény olyan különleges valami, amely egyszerre mindkét természettel rendelkezik, csak a 20. század elején alkotó zseniális fizikusok tették egyértelművé. Sőt, kiderült, nemcsak a fény ilyen, hanem minden, amit korábban részecskének tartottunk.

Nos, hasonló a helyzet nyelvemlékeink vers kontra próza természetének kérdésével is. Noha az irodalmi vizsgálatok körébe tartozó írásművek jellemzően a kettő közül valamely kategóriába sorolhatók, de vannak „kettős természet”-tel rendelkező művek is!

Némi kutatói elfogultsággal elsőként Anonymus gesztáját említem, melynek fennmaradt szövegében több verses betét található. Arra, hogy ilyesmit rejt a geszta szövege, már Bél Mátyás is rámutatott a legelső kiadás előszavában (Bél

1746: VIII). Szabó Károly remekbeszabott fordításában tipográfiaiilag is megkülönböztetett öt ilyen helyet (Szabó 1860: 3, 36, 39, 81, 88). A legmeglepőbb talán annak a verses betétnek az esete, amely az 55. fejezetben egy történeti szövegbe illeszkedik. Pontosabban szólva egyáltalán nem illeszkedik, mondat közben, majdhogynem szó közben szakítja meg a narrációt, s a verses betét után a mondat folytatása olvasható. Így szól az itteni vers, mely egy költemény többféle stílusjegyét is felmutatja (SRH 1: 110/6–9 sor): *Felix igitur Hungarorum embola, / multa periculorum experientia / iam securior et exercitior / de ipsa continua / exercitatione preliorum viribus / et potestate prestantior.*

Annak okát, hogy a történeti szövegbe ennyire szervesen illeszkedik a költemény, Szabó Károly abban látja, hogy „szerzőnk fölhevült lelkesedésének mintegy kitörést enged” (Szabó 1860: 81/ 3. j.). Ennél többet a meglehetősen kiterjedt Anonymus-szakirodalom erről a meglepő helyzetről nem szól. Magam ezt a jelenséget olyképpen magyarázom, hogy a korunkra jutott egyetlen másolat készítője előtt egy szépen „tipografált” példány feküdt, amelyben a folytonos történeti szöveget egy, a miniatúrákhoz hasonló elhelyezésű, – feltételezésem szerint még díszes keretbe is helyezett – verses betét díszítette. A másoló pedig – nem tudván eldönteni, hogy miképpen kezelje ezt a speciális helyzetet –, az előtte fekvő szöveget folytonosan másolva, a történeti szövegbe mintegy beszúrva másolta le a költeményt.

Azért is időztem ennyit Anonymus verses betétjeinél, mivel különösen szép analógiát kínál a geszta a Szűz Mária Csodájához, ugyanis mindkét 13. századi emlékünknél egy-egy verses betéttel zárul.

Anonymusnál ez olvasható (SRH 1: 117 /1-6. sor): *Et dum beatus / rex Stephanus / verba vite predicaret / et Hungaros baptizaret, // tunc Thonuzoba in fide vanus / noluit esse Christianus, / sed cum uxore vivus / ad portum Obad est sepultus, // ut ne baptizando ipse / et uxor sua viverent / cum Christo in eternum, / sed Vrcun filius suus / Christianus factus vivit / cum Christo in perpetuum.*

A Szűz Mária Csodája ezzel a verssel zárul: *Ez oz ýsten mynt esmeriuc. / quit sceplev nem illethet. / mert ha ýsten ev num uolna / benne býnut lelhetneýnc.*

Egyes kutatók talán úgy vélekednek, hogy a vers/próza problematika kívül esik a nyelvtörténeti vizsgálatok érdekszféráján. Nos, valójában nem így van: amint majd a szövegrekonstrukció során látni fogjuk, nem mellékes a nyelvtörténeti elemzés szempontjából, hogy egy szó vagy kifejezés éppen egy verses betétből való-e vagy sem (l. az 5. fejezet 11.4. pontját és a 7. fejezet 7.12. pontját).

4. A szövegrekonstrukció elvi kérdései

4.1. Az átírás problematikája

Az átírás pontosságán igen sok múlik, hiszen egy-egy betű téves azonosítása a szalagok rejtette szöveg megértésének és a helyes nyelvtörténeti következtetések levonásának komoly akadálya lehet.

A szöveg átírása jól olvasható emlékek esetében magától értetődőnek tűnik; ilyen például a Königsbergi Töredék kilenc sora, ahol minden karakter kifogástalanul éles rajzolatú.

Közelebbről vizsgálva a kérdést, valójában az átírás még ilyen esetekben sem magától értetődő, még itt is kontextus-függő. Példaként említem a Töredék esetében a *c* ill. *t* betűket, melyek írásképe meglehetősen hasonló, amennyiben nem csatlakoznak folytonos vonallal más betűhöz. Bár általában a *c* esetében a bal felső sarokban ívben hajlik a vonal, a *t* esetében viszont megtörik, de például a C/7. sor végén álló *esmeriuc* szóvégi betűjét valószínűleg *t*-nek olvassuk, ha *nem ismerjük* a szó elejét. Vagy például a Töredéket záró két szó esetében a *bynut* szóvégi betűjét inkább *c*-nek, a *lelheytnenc* szóvégi karakterét inkább *t*-nek olvasnám, ha önmagukban állnának.

Amennyiben a szöveg kibetűzése nem egyértelmű, akkor a szövegértelmezés szinte öntudatlanul is befolyásolja az átírást végző kutatót; ennek hatása alól senki sem vonhatja ki magát. Itt utalhatnék a következő fejezetben tárgyalandó több szövegrészletre; példaképpen megemlítem az A/19. sor végén álló szót, mely minden eddigi átírásban teljes bizonyossággal „*corat*”-ként szerepel. Meggyőződésem szerint ez tévedés, s emiatt nemcsak e szónak, hanem magának a szövegrészletnek is a korábbi magyarázatoktól lényegesen különböző jelentést tulajdonítok.

Lehetnek olyan esetek, amikor bizonyos előzetes elvárások befolyásolhatják az átírást. Példaként az A/24. sor végén álló szót említem, melyet a korábbi kutatók zöme *tistus* formában rekonstruált, de Szilády Áronnál és Benkő Lorándnál *tisctes* alakban áll. Az alábbiakban ezzel a szóval is részletesen foglalkozom majd.

A szalagok szövegei esetében az átírást több további tényező is nehezíti. A sor eleji, sorvégi és a szalagok közötti pergamenhiányok miatt számos betű, ill. szórészlet nem maradt fenn. Könyvkötéshez történt felhasználásuk során írásuk erősen elmosódottá, sok helyen olvashatatlaná vált. Mivel ma már csupán fényképek állnak rendelkezésünkre, így bizonytalan, hogy a szöveg mely betűi és szavai lettek a leírásukat követően megvastagítva, korrigálva. Az átírást befolyásolhatják tévedésből leírt betűk, amelyek hibás voltát vagy jelezte a szkriptor valamilyen módon vagy sem, valamint a szövegtől független, de az írásképet zavaró vonalak, jelzések is. Néhány helyen érdemesnek tartottam ezek jelölését, melyen a korábbi átírások átsiklottak; ehhez a ¶ jelet használtam. Így például az A/24. sorbeli (a) *ngolucnoc* szóban a *c* és az *n* között egy betű szélességű jel van,

amelyen egy folytonosan rajzolt, vízszintes és függőleges szakaszból álló vonalnak a függőleges szára megy keresztül. Az A/21. sorbeli *scuz*, valamint az A/24. sorbeli *asun(a)huz* szavakban pedig a *z* előtt egy-egy „inetimológikus” *i*-szerű részlet gyanítható. Esetleg megzavarhatják az átírást a pergamen másik oldaláról átszűrődő részletek is.

Az átírásnak egy további kényes pontja, hogy a margóra írt magyarázatok vagy kommentárok a folytonos szöveg részének tűnhetnek, megzavarva a szöveg helyes értelmezését. Ilyen, az eredeti szöveghez nem tartozó utólagos jegyzet a B/27. sor bal margójára írt „*ez scent*” szópár, és az eredeti szövegen kívülinek tartom a szintén a B/27. sorban, annak végén álló, s Benkő által „*yst[en]*” formában jelzett szótöredéket is, amely meggyőződésem szerint ugyancsak a margóra írt jegyzet.

4.2. A szöveghibákról

Elvi fontosságú kérdésnek tartom a másolás során elkövetett tévesztések ügyét. Ilyenek létének tudomásul vétele ugyanis rámutat arra, hogy nem szabad megkérdőjelezhetetlennek tekinteni még a legpontosabban kibetűzött szöveget sem.

Benkő így ír a szalagok szöveghibáiról: „A KTSz.-nak több betűtévesztése főként azokon a helyeken, ahol a betűk ductusai közel esnek egymáshoz, arra mutathatnak, hogy a másoló az eredeti szövegnek vagy nem jól olvashatósága, vagy számára már archaikus nyelvi sajátosságai miatt nem érthette meg a szöveg néhány részletét; pl. *minlessed*-et ír *miulessed* helyett; *muýun*-t *munýun* helyett; *latecuot*-ot *latotuot* helyett; *fizeni*-t talán *fizetni* helyett stb” (23).

Lényegesnek tartom, hogy maga Benkő Loránd is feltételezett szöveghibákat; az A oldalon két esetben (egyiknél kérdőjellel adva meg a javított változatot), a B oldalon pedig a fentiekben felsorolt négy esetben (ezek között az utolsót kérdőjellel). E négy javítási javaslat közül az egyiket szükségtelennek látom, egy másik esetében pedig módosítást javaslok; néhány további esetben is korrigálandónak tartom a kiolvasható szöveget.

4.3. A szövegkiegészítés problematikája

Elvileg két különböző okból válhat szükségessé, hogy szövegkiegészítést tegyünk: ha a pergamenlapnak egy része hiányzik, esetleg sérült, illetve ha a megmaradt pergamenen a szöveg olvashatatlanul halvány vagy a betűalak más okból azonosíthatatlan. Egy folytonos szövegben egy-egy betű rekonstrukciója a szöveg redundanciája miatt nemigen okozhat problémát, hosszabb részleteké azonban jóval nehezebb, jelentősebb kreativitást igénylő feladat lehet.

Amikor 1895-ben Nagy Gyula közzétette az akkoriban meglelt Königsbergi Szalagok elő- és hátoldalának a szövegét (Nagy 1895), számos helyen rekonstruált egy-egy nem olvasható betűt. Az elő- és a hátoldalon összesen 42 helyen

egészítette ki a szöveget egy betűvel, 14 helyen két betűvel és 6 helyen három betűvel. Egyetlen helyen rekonstruált egy négy betű hosszúságú részletet, a B/26. sorban a *l/fenni* esetében. Nagy Gyula kiegészítései tehát átlagosan 1,46 karakter hosszúságúak voltak.

Benkő Loránd monográfiájában a szalagok két oldalának szövegében (az elsődleges átírásban) egy betűt ugyancsak 42 helyen egészített ki, két betűt már 36 helyen és három betűt ugyancsak 6 helyen. Egyetlen helyen egészítette ki a szöveget négy betűvel: *[segu]t* (A/25.), egy helyen öt betűvel: *setit segeb[elev]* (B/33.), egy helyen hat betűvel: *me[necnec]* (A/25.) és egy helyen hét betűvel *bethle[hembele]* (B/29.). Így Benkő kiegészítései átlagosan 1,75 karakter hosszúságúak. (Az opcionálisként megadott transzkripciók lehetőségeiben egy betűs kiegészítés 2 db, két betűs 2 db, négy betűs 3 db és hat betűs kiegészítés 1 db akad.)

Benkő megosztja az olvasóival az általa követett eljárás koncepcióját: „Szövegépítést a szöveg tartalmi összefüggései, a betűhiányok nagyságrendje stb. alapján viszonylag sokat lehetne tenni. Elrugaszkodni azonban – elődeimnek általában jó példáját követve – természetesen e tekintetben sem akarok, a fantáziát a filológiában nem tekintve hasznos tanácsadónak. Ahol azonban az egyes szavak kiírt, elolvasható részeihez tartozó kiegészítéseket biztosan vagy legalábbis megokolható valószínűséggel meg lehet adni, ott azt megteszem, szögletes zárójelben. Ez mind a levágott részekre, mind a megmaradt szalagok szöveg-, illetőleg betűgyanús helyeire vonatkozik. Ahol viszont a szalagokon különféle jelekből (betűnyomok, szövegértelmezés stb.) ítélve lehetett ugyan valami szótöredék, betűkapcsolat vagy betű, de annak rekonstruálása reménytelennek látszik vagy legfőleg a találgatás szintjéig volna teljesíthető, ott a kipontozáshoz folyamodom” (41–42). Nos, ebből nyilvánvaló Benkő alapkoncepciója, amely mögött a tévesztés minimálisra csökkentésének célja áll.

Benkő Loránd így értékelte saját szövegkiegészítési munkáját: „természetesen új szöveget én sem „varázsolhattam” elő ... De azért a korábbiaktól többé-kevésbé eltérő megoldást mind a transliteráció, mind a szövegépítés terén kimagaslóan – lényegében elődeim ilyen irányú tevékenységét folytatva –, s a filológiai aprómunkában talán ez sem kevés” (41).

4.4. A jelen tanulmányban követett szövegerekonstruációs eljárásról

4.4.1. Benkő Loránd előzőekben ismertetett koncepciójával szemben tudomásul kell vennünk, hogy a tudomány előrehaladása nem nélkülözhet „némi fantázia” igénybevételét igénylő feltevéseket, ami valamennyi rizikót is rejt magában. A javasolt szövegerekonstruációkról csupán a különféle kritériumokkal való szembesítés után, utólag dönthető el, hogy – Benkő szavaival élve – „megokolható valószínűségű” megoldást képviselnek-e.

Bár a szövegrekonstrukciót csak a „lényegében összefüggőnek mondható” szövegrészek esetében kísérelem meg, de ezek során nemritkán 4-6 karakter hosszúságú vagy még hosszabb részletek kiegészítése is szükséges.

Az alábbiakban tárgyalandóknál sokkal kevésbé determinált helyzetekben is végeztem már szövegrekonstrukciót. Így például egy 1597-ben megjelent magyar nyelvű nyomtatvány rendkívül töredékesen fennmaradt címoldala négysoros feliratának (írásjellel és belső szóközzel együtt) 16 karakternyi töredéke alapján adtam meg egy 67 karakter hosszúságú cím-szöveget (Holler 2001: 109). Más alkalommal a 13–14. századból fennmaradt latin történeti szövegek alapján rekonstruáltam ezek közös forrásának, egy 10. századi hipotetikus siralmas éneknek egy versszakát (Holler 2009: 316). Úgy vélem tehát, hogy a 4-6 karakter hosszúságú részletekre irányuló szövegrekonstrukciós vállalkozásunk sem mondható reménytelennek.

4.4.2. Egy szövegkiegészítésnek alapvetően háromféle kritériumnak kell eleget tennie: a javasolt kiegészítés karakterszáma az adott hely szélességével legyen összhangban, grammatikailag megfelelő szöveget adjon és tartalmilag konzisztens történetet eredményezzen.

– A szövegrekonstrukcióhoz általam alkalmazott elsődleges eszköz a hiányzó részletek eredeti karakterszámának közelítő meghatározása volt. Ehhez figyelembe vettem, hogy az íráskép baloldali margójának szélessége állandó, így mm pontossággal meghatározható a sorok elején hiányzó betűsor szélessége. Noha általában nem ennyire kötött, de közelítőleg ugyanez a jobboldali margóra is érvényes. Nagyon fontos információt jelentett a szalagok közötti pergamenhiány szélessége, mivel ez sok esetben kizárt jónéhány korábban javasolt rekonstrukciót és erősen leszűkítette a reálisan szóba jövő megoldások körét.

– További fontos eszközt jelentett a szöveg jelentésének és gondolati tagolásának kiderítése.

– Gondosan elemeztem a Benkő könyvében közölt fényképeket, mind a Jakubovich-hagyatékból valókat, mind a Szilády Áron által közölt retusáltakat.

– Szövegrekonstrukciós javaslataimhoz követendő mintának tekintettem a Benkő-monográfia „A szövegértelmezés kérdései” c. fejezetében számos példán keresztül bemutatott komplex analitikus módszert.

– Végül, tanulmányom első változatának elkészülte után, javaslataim ellenőrzése céljából igénybe vettem az MTA Központi Könyvtára Kézirattárában őrzött Jakubovich-hagyatékot, amelyben a szalagok elő- és hátoldaláról négy-négy fotót találtam.* E fotók különböző expozíciós vagy előhívási idővel készültek, és talán eltérő szögben beeső fényt is használtak, így az egyes képek kontrasztja eltérő, más-más részleteket tesznek jobban láthatóvá. Természetesen a szövegek

* Köszönöm Horányi Károlynak, az MTA Kézirattára munkatársának segítőkészségét.

igen rossz olvashatósága fennáll e fotók esetében is. (Az oldalról történő megvilágítás módszerét magam is alkalmaztam kutatásaim során, egy festmény restaurálása miatt láthatatlanná vált szöveg olvashatóvá tétele céljából: Holler 2000: 301.)

A csak fényképek alapján dolgozó 20. századi kutatóknál bizonyára valamivel előnyösebb helyzetben voltam, mivel a fotókat beszkennelés után a számítógémem monitorán tetszőleges mértékben nagyíthattam, a különböző változatokat könnyen összehasonlíthattam. Ennek során részben megerősítést nyertek egyes szövegrekonstrukciós javaslataim (így pl. az 5. fejezet 2.2.–2.4. pontjaiban tárgyalt javaslatom), de más helyeken megdöbbenve szembesültem a korábbi átírások komoly hibáival. Emiatt több olyan részlet is akadt, ahol teljesen el kellett vetnem a korábban általánosan követett átírást. Általában sikerült vagy biztosnak, vagy legalábbis elképzelhetőnek mondható szövegkiegészítést „kimunkálnom”, de egy esetben inkább kipontozottan hagytam egy többszavas részletet (5.9. alfejezet).

Az alább következő szövegrekonstrukciókban természetesen figyelembe vettem a Jakubovich-hagyaték fotói alapján tett megfigyeléseimet. Egyetlen szövegrészlet esetében azonban, az 5.1. alfejezetben módszertani tanulságai miatt először közlöm a Benkő-féle átírás és elemzés alapján készített véleményemet, majd utána a Jakubovich-hagyaték fotóinak megvizsgálása után levont következtetéseimet.

4.5. Benkő Loránd szövegrekonstrukciójának jelölési rendszere

A szövegrekonstrukcióm során kiindulópontnak tekintettem a Benkő által közölt transliteráció és szövegkiegészítés jelölési rendszerét, aki az alábbi jelöléseket alkalmazza (41–42):

- dőlt betűs szedés: biztos vagy valószínű karakter;
- álló betűs szedés: kétséges karakter: „Minden kétséges dologra, akár az emlékekben szereplő betűk értékével, akár a hiányzó részek kiegészítésével kapcsolatos az, álló betűs szedéssel utalok”;
- szögletes zárójelben [...]: szövegkiegészítés; mind pergamenhiány miatti, mind olvashatatlan karakter rekonstrukciója esetében; kipontozás megemelt magasságban: „ha a karakterek rekonstruálása reménytelennek látszik vagy legfőleg a találgatás szintjéig volna teljesíthető, ott a kipontozáshoz folyamodom; a pontok száma a feltehető karakterek számával egyezik meg”;
- ékes zárójelben, ♂: jellel <♂: ...>: feltételezhetően hibásan lejegyzett szó esetében a feltehetően helyes szóalak megadása;
- kapcsos zárójelben, kérdőjellel: {? ...}: a másodlagos, harmadlagos átírási lehetőségek kapcsos zárójelben állnak, továbbá: „egyéb olvasati bizonytalanságokat { } téve, kérdőjellel tüntetek föl”;
- íves zárójelben (...): utólagos bejegyzések.

4.6. A jelen tanulmány szövegrekonstrukciós jelöléseinek eltérései Benkőétől

Mivel lényegesnek tartom annak megkülönböztetését, hogy a szövegkiegészítés a rossz olvashatóság vagy pergamenhiány miatt vált szükségessé, ezért az általam megadott szövegrekonstrukcióban a zárójelek Benkőétől eltérő funkcióban szerepelnek.

- íves zárójelben (...): szöveg-kiegészítés pergamen-hiányos helyen; közvetlenül egymást követően álló zárójelek () mutatják, hogy bár folytonossági hiány mutatkozik a pergamenen, de ez annyira keskeny, hogy nem okozott betűhiányt; egymástól egy szóköznyire álló zárójelek () mutatják, hogy a pergamenhiány helyén szóköz volt;

- szögletes zárójelben [...]: szöveg-kiegészítés olvashatatlan vagy bizonytalan olvasatú karakter esetében, amennyiben a pergamen folytonos az adott helyen;

- íves zárójelen belüli szögletes zárójelben ([...]): szöveg-kiegészítés részlegen hiányos pergamen esetén, ha a megmaradt pergamenen karakterrészeket azonosíthatók;

- kapcsos zárójelben {...}: a legkevésbé bizonyos kiegészítések (ill. javítások), amelyekhez sem azonosítható betűk, sem a szövegösszefüggés nem nyújt elegendő, biztos információt;

- ferde zárójelben /.../: olyan szövegrészlet, amely a fényképen számomra olvashatatlan volt, s ezért nem kívántam átvenni a nézetem szerint kétséges korábbi átírásokat.

A kéziratban eszközölt utólagos, illetve a margóra írt pótlásokat nem jelölöm, mivel ezek nem voltak részei az eredeti (másolt) szövegeknek. Egyéb tekintetben Benkő jelöléseit alkalmazom.

Egy további jelölés bevezetését tartottam szükségesnek: a † a szöveghez nem tartozó betű, betűrészlet vagy folt helye. Olyan írásmaradványt jelöl, amely nem tartozik a szöveghez, esetleg másolási hiba következménye. E jelölés pontosabbá teszi a transzkripció betűinek a fényképekkel való összehasonlítását.

A sorfolytonosan közölt átírások esetében || jel mutatja, hogy az utána következő részletek a következő sorba esnek, függetlenül attól, hogy ezt a jelet az illető átírás alkalmazta-e vagy sem.

4.7. Az írásjelek

Röviden foglalkozom az írásjelek kérdésével. Benkő ezt írja az ÓAÜ és a SzMCs írásjeleiről: „...olvasatomban és értelmezéseimben is elég sok a bizonytalanság. ... különösen a Szalagokban egyes jelek formális képe nem is mindig eléggé világosan kivehető; például a kettőspontnak és a fordított pontosvessző-féle jelnek az elkülönítése többször is nehézségbe ütközik, sőt a fordított pontosvessző-féleség sem mindig azonos formátumú (az ÓmOlv. például bizonyos esetekben szöveggözlésében kérdőjellel adja vissza, mivel a jel felső része kacskarin-

gós rajzolatú). Legalább három interpunctiós jel mégis eléggé jól elkülöníthető: a pont, a ritkább kettőspont és az igen gyakori fordított pontosvessző-féle jel, s ehhez a szöveg egyes részeiben még nagybetűs szókezdést is hozzá lehet számítani. E jelek grammatikailag tagoló funkciójának elkülönülése, tehát mondat-, tagmondat vagy szószerkezet-határ jelölése azonban nem annyira világos...” (364).

Először is szeretném megjegyezni, hogy a Benkő által említett háromféle írásjel gyakorisági aránya lényegesen eltérőnek tűnik az ÓAÜ és a SzMCs esetében. Az előbbiben a szimpla pont kevesebb, mint negyedrészt teszi ki Benkő transzkripciójában azonosított írásjeleknek, az utóbbiban viszont több, mint a 60%-át. Ezért – hasonlóképpen az *y* betű használatához –, eltérő írásjelhasználatot kell feltételeznünk e két szöveg esetében.

Mivel a Benkő által jelzett többirányú erős bizonytalanság kétségtelenül fennáll, s mivel funkcióbeli eltérést nem találtam a kettőspont és a fordított pontosvessző-féle jel használatában, ezért e két jelet nem különböztetem meg.

Így lényegében háromféle írástagoló jelölést alkalmazok:

– nagybetű: a mondat kezdetét vagy tulajdonnevet jelöl. Ha mondat elején áll, akkor az előző mondat végét abban az esetben is jelöli, ha nem áll előtte írásjel;

– pont: főleg a SzMCs-ban fordul elő; általában középmezőben áll, de néha az írás alapvonalán, funkciója a prózai szöveg tagolása, a jelenlegi írásjelhasználatban a vessző a megfelelője;

– kettőspont vagy vesszős pont (az utóbbi olyan kettőspont, amelyben a felső pont helyén ívelt vessző vagy ferde vonalka áll): általában verses betétek sorvégének jelzésére, a jelenleg szokásos írásjelhasználatban folyamatos szövegben a szimpla vagy kettős virgula (/ vagy //) lehet a megfelelője.

Megjegyzem, hogy a B/24. sorbeli *lat[ot]uot* szó után egy szöveg feletti vízszintes vonalkához derékszögben csatlakozó függőleges vonalka áll, melynek szövegtagoló funkciója lehet. Feltehetően azonban nem az eredeti szöveg lejegyzésekor készült, hanem utólagos betoldás, emiatt nem jelölöm.

5. Az Ómagyar Angyali Üdvözlét 18–27. sorainak rekonstrukciója

5.1. „ · · leg {? leg[en]} en sceretev [h]yu sulgam. ”

5.1.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „ . . . le . . en sceretev || h]yu sulgam ”

1895: Szilády Áron: ki lëgy[ën]én szerető || hív szulgám :

1929: ÓMO: „ . . leg[en] en sceretev || [h]yu sulgam . ”

1980: Benkő Loránd: „ · · leg {? leg[en]} en sceretev || [h]yu sulgam. ”

(a kapcsos zárójel előtt álló *leg* kurziválása Benkő könyvében elmaradt, ezt pótolom).

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... legy[en] én szerető, hű szolgám, ”; 2. változat: „... légy én szerető, hű szolgám, ” (57).

A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... legy[en] én szerető, hű szolgám, ”; 2. változat: „... légy én szerető, hű szolgám, ” (59).

Az alábbi 5.1.2.–5.1.5. pontokban a Benkő Loránd átírása és részletes elemzése alapján készített véleményem következik, majd az 5.1.6.–5.1.8. pontokban a Jakubovich-hagyaték fotóinak megvizsgálása után levont következtetéseim.

5.1.2. Benkő egy terjedelmes és érdekes elemzést szentel e részletnek (316–319). Ennek során először a *sceretev* előtt álló *en* betűpárt vizsgálja. Mivel egyrészt az *e*-t némi üres hely előzi meg, másrészt szövegszerkesztési-stiláris szempontból is valószínűsíthető az *en* különállása, ezért e betűpárt a *leg*-től függetlennek tartja és az ’én’ névmásnak felelteti meg.

Majd az *en* előtti betűket vizsgálja, s megállapítja: „Én a Jakubovich-féle fényképen is *leg*-et és csakis azt látok”. S noha a „Jakubovich-hagyaték fényképei alapján a *leg* után egy vagy két betű esetleg valóban állhatott”, de „tekintettel a rongált szövegű emlék betűelmosódásai és betű nélküli szóközei közti különbségtetés igen nehéz voltára, továbbá a másolótól írt szóközők nemegyszer észlelhető nagyságára, e hely betűkkel való kitöltöttsége közel sem szükségszerű föltevés” (317). S gondolatmenete oda konkludál, hogy „a *leg* alak mellett több számba jöhető meggondolás szól, mint a *leg[en]*, kétbetűs kiegészítést feltételezőé mellett” (318).

Ezután a *leg* alak két lehetséges grammatikai értelmezésével foglalkozik. Erdemesnek tartom idézni ennek egy részletét, egyrészt illusztrálandó egyetlen szóalak melletti döntés mögött meghúzódó gondolatmenet összetettségét, másrészt a részletbeli „beszélő–hallgató viszony” jellegéről mondtak miatt.

Benkő a létige egyes szám 2. személyű ’légy!’, és az egyes szám 3. személyű, archaikus ’légy!’ felszólító igealakjai közötti választás lehetőségéről, és a 3. személyű igealak melletti érvekről szól. Ezt mondja: „a *leg* funkciója ... kétféle is lehet. Teljes határozottsággal állást foglalni sajnos ebben a kérdésben sincs módunk. Mindamellett én sokkal inkább az egyes szám 3. személy jelölését látom benne. ... azért, mert a szövegösszefüggés, valamint a szöveg különféle részei szerkezeti-stiláris megoldásainak mérlegelése alapján úgy látom, hogy Isten itt nem egyenesen Gábrielnek szól, az arkangyal itt nincs is említve név szerint (a *leg* előtt a nem olvasható igen rövid szakasz *ű* vagy *ki* névmás lehet talán). Ez a szövegrész szerintem az Isten általános kinyilatkoztatását, többekhez „környezetéhez”, a menyeeiekhez általában szóló szavait tartalmazza, melyek Gábrielről, az ő feladatáról szólnak ugyan, de nem közvetlenül hozzá. E szakasz tehát személyes beszélő–hallgató viszonyt tükröztető, közvetlen szavakat idéző, dramatizált formája ellenére sem azonos természetű a később következő, *tamag Gabr[iel]* kezdetű szakasszal, ahol a tegezés már teljesen jogos, sőt kötelező

nyelvi forma. Ezzel összefüggésben aligha lehet véletlen az, hogy a *leg en sceretev* [h]yu fulgam kezdetű szövegszakasz egyes 3. személyű folytatásaival szemben a *tamag Gabr[iel]* kezdetű szakaszt már nem ilyenek, hanem egyes 2. személyű alakok követik” (318).

Eddig tart Benkő logikus, szép gondolatmenete. Ennek fő pillérei tehát az alábbiak: a) az *en* részlet önállóan áll, így jelentése a stilisztikailag is indokolt ’én’; b) a *leg* részlet után nemigen állhattak további betűk: „*leg*-et és csakis azt látok”; c) a *leg*-nek egyes szám 2. személyű, tegezéssel, ’légy’ értelmezése a szövegösszefüggés alapján nem valószínű.

Ezen premissákra épül Benkő konklúziója a kifejezés első eleméről, a *leg*-ről, miszerint „az egyes szám 3. személy jelölését látom benne”, s az archaikus ’légy!’ használatát tételezi fel.

5.1.3. Mivel a vizsgálatunk tárgyát képező részlet folytatása így szól: „[a]ki én követségem viselhesse”, ezért ezt megelőzően olyan kérdés állhat, hogy vajon az úristen „szerető, hű szolgálói” közül ki volna az, aki méltó lenne és képes volna e követi feladat véghezvitelére. Benkő szerint „a *leg* előtt a nem olvasható igen rövid szakasz *ű* vagy *ki* névmás lehet talán”, s a fentiek miatt az utóbbi lehetőséget tartom valószínűnek. Tehát az a megválaszolandó kérdésünk, hogy miképpen értelmezendő, – esetleg a *leg* és az *en* közötti valamilyen kiegészítés után –, az alábbi, részlegesen rekonstruált szöveg: „[Qui] *leg en sceretev* [h]yu sulgam.”

Abban a tekintetben nem osztom Benkő véleményét, hogy az úristen e szavait többekhez, általában a mennyekhez intezte volna. Úgy vélem, hogy csupán egyik legkedvesebb szolgájának, Gábielnek mondja el gondolatait, majd miután meghozta döntését, az előtte álló Gábielre ruházza a megbízatást.

Abban a tekintetben Benkő érvei meggyőzőek, hogy aligha indokolt egy egyes szám 2. személyű, felszólító módú ’légy’ igealak feltételezése. Másfelől viszont a szerző nyelvi választékossága, az alkalmazott grammatikai szerkezetek döntő többségének a mai olvasó számára is könnyű érthetősége, mondhatni természetessége kétségeket ébresztett bennem aziránt, hogy a szokatlan egyes szám 3. személyű „légy!” formát alkalmazta volna az író.

E nehézség feloldását két módon tartom elképzelhetőnek, mindkettő megkérdőjelezi a Benkő-féle b) állítás helyességét. Ugyanis összehasonlítva Benkő könyvében a Jakubovich-féle retusálatlan és a Szilády-féle retusált fényképeket, úgy látom, hogy a retusálás során a *leg* szóbeli *eg* részlet rajza eltolódott jobbra, s az *l* betűt követően éppen elég hely van az *en* szócska előtt – esetleges szóközt is beleszámítva – öt karakter számára. Mindkét alábbi javaslat esetében a szókezdő *l* után, az *en* előtt éppen öt karakter áll.

5.1.4. Egyik elképzelésem szerint a *leg...en* részlet betűi valójában a *leyessen* szó maradványai volnának, vagyis a részlet „A” típusú értelmezése ez lenne: „Ki lehessen szerető, hű szolgám”.

A *leyessen* alkalmazását az eredeti szövegben kellően megindokolná, hogy ugyanez a ható igei forma olvasható jól láthatóan a Töredék C/4. sorában. Megjegyzem, hogy itt az *y* által megjelenített *j* hiátustöltő hang valódiságát és így a szövegrész autentikusságát bizonyosra veszem, csatlakozva Benkő nézetéhez (88). Ezt támasztja alá a kérdéses szóhoz hasonlóan két *e*-szerű vokális között jelentkező *j* hiátustöltő számos adata *fehér* szavunkban, a 14. század végétől kezdve (RMGI 224. *fehér* a.). Hasonlóképpen ennek valószínűségét támasztják alá *leend*, illetve *teend* szavainknak a Jókai-kódexben olvasható *leyendnek*, ill. *teyendetek* alakú előfordulásai (Jakab 2002: 503). Kizártnak tartom, hogy a Töredékben a *lehessen* szó lejegyzése során elkövetett másolási hibáról lehessen szó.

Paleográfiai szempontból elképzelhető, hogy egy *y* az átírási-kiegészítési folyamatban *g*-vé változzon. Különösen, mivel a Nagy Gyula-féle átírásban e *g* betű még nem szerepel, így bizonyosan nem volt egyértelműen kiolvasható. Másrészt – tekintettel az *s*-ek keskenységére –, az [ess] hárombetűs kiegészítés beférhet a *leg* és az *en* közötti alig 3 mm széles helyre, kiadva a *le[yess]en* szórekonstrukciót.

E gondolat mellett szóló érvnek tartom a ható igei formáknak az isteni monológ további részében egymás után álló kvartettjét: viselhesse; elmúlhassa; megtörhesse; megelhesse. Ebben az esetben a rekonstrukció tehát ilyen lenne: „[Qui] *le[yess]en sceretev* || [*h*]yu *sulgam*. ”

„A” típusú értelmezése: „Ki lehessen szerető, hű szolgám,”; „B” típusú értelmezése: „Ki lehetne az a kedves és hűséges szolgám,”

Az elgondolás apró gyengéje, hogy a szövegösszefüggés nem feltétlenül indokolja a ható igealak felszólító módjának alkalmazását: a ’lehessen’ helyett inkább a feltételes módú ’lehetne’ illenék jobban a szövegbe.

5.1.5. A másik lehetőség, hogy a *leg...en* valójában a *legen en* maradványa, vagyis ez a rekonstrukció itt követné az ÓMO kiegészítését: „[Qui] *leg[en] en sceretev* || [*h*]yu *sulgam*. ”

„A” típusú értelmezése: „Ki legyen én szerető, hű szolgám,”; „B” típusú értelmezése: „Ki legyen az a kedves és hűséges szolgám,”.

5.1.6. Tanulmányom első változatának elkészülte után, eredményeim ellenőrzése céljából vizsgáltam meg a Jakubovich-hagyatékbeli fényképeket. Ennek során meglepődve láttam, hogy az A/19. sor elején az átírásokban szereplő „[*h*]yu” rekonstrukció szóvégi *u*-ja helyett igen nagy bizonyossággal *t* látható, és az előtte álló betű sokkal inkább egy *v*, mint egy *y* benyomását kelti. A következő szót pedig, – melyet az átírások egyöntetűen *sulgam* alakban adnak meg –, ugyancsak meglehetősen bizonyossággal *sulgani*-nak láttam, ahol egyébként az *l* betű jól láthatóan utólag meg lett erősítve. Folytatva a vizsgálódást, az előző sor végén az átírások *sceretev* szavát inkább *sculetev*-nek olvastam. E szó előtt, még a jobb szélső szalagon két betű áll, amelyet az átírások *en*-ként adnak meg; a két

betű közül a második kétségtelenül *n*, előtte azonban inkább *o* van, s nem *e*. Végül, az A/18. sornak ez előtti részlete a *scola* szó után olvashatatlan. Az egyetlen „biztosan” (?) azonosítható betű szerintem *f*, nyilván az, amelyet az eddigi átírások *l*-nek láttak, s a tőle jobbra másodikként álló betű talán valóban *g*.

Mindezen megfigyeléseim következtében kártyavárként omlott össze a részlet minden korábbi átírása, ill. rekonstrukciója, beleértve természetesen az általam az előbbieken felvázolt két opciót is.

5.1.7. Némi töprengés után a vizsgált részletnek a korábitól szinte minden szavában különböző és homlokegyenest eltérő jelentésű alábbi szövegrekonstrukcióját tartottam elképzelhetőnek: „[qui] f[ogia u](g)[o]n sc[ul]etev || (fi)vt *sulgani*.” (A *sc[ul]etev* szóban a megváltoztatott betűk zárójelezése az elődök iránti tiszteletet tükrözi.)

„A” típusú értelmezése: „ki fogja ugyan születő fiút szolgálni,”; „B” típusú értelmezése: „ki fogja ugyan a születő fiút szolgálni.”

5.1.8. Néhány megjegyzés:

– A *sulgani* szóalaknak két hiányossága is van: a szóeleji *sz* szabályos jele az *sc* lenne, továbbá hiányzik egy *l* betű az *a* és az *n* között. Ami az *sz* hangot illeti, egyrészt szövegünkben pár sorral lejjebb is előfordul hibás lejegyzése, az A/24. sor *asun(a)huz* <ɔ: *asscunahuz*> szavában, másrészt még más lehetőség is szóba jön, erre vonatkozóan l. a *tistus* szó elemzését a jelen fejezet 7.3. pontjában. Az *l* hiányát illetően a rosszul kiartikulált ejtést gyanítom a lejegyzés hibája mögött.

– A (fi)vt szóban figyelemre méltó a második vokális *v* jele. A Szűz Mária Csodájában három helyen fordul elő a *fiú* tárgyesete, mindháromszor *fiot* formában *o*-val (B/24., C/2., C/5.). Az Ómagyar Angyali Üdvözlésben egy további helyen szerepel ez a szó (A/33.), itt már *fiu* alakban. Tehát ebben a szóban az ÓAÜ helyesírásának felel meg az *u* hang *v* jele. Ezzel egy további helyesírási különbségre mutattunk rá a szalagok két oldala között, melyet az A oldalról 2, a B oldalról 3 adat reprezentál!

– A *sc[ul]etev* szóban figyelemre méltó az első vokális látható *u* jele. A Szűz Mária Csodájában öt helyen fordul elő a *szül* ige valamilyen szóban, éspedig (Benkő, illetve E. Abaffy 1990. átírásában): *s[c]ilut* (B/24.), *sc[ilu]t* (B/25.), *scilete[t]vi* (B/32.), *sciulhessen* (C/2.), *sciluttet* (C/6.). Az öt esetből egynél kiegészített az első magánhangzó, a többi négy esetben egyöntetűen *i* jelöli. Az Ómagyar Angyali Üdvözlésben két másik helyen is szerepel ez a szó, (Benkő átírásában): *sculet-nen* <ɔ: *sculeteuen*> (A/33.), *sculetv* (A/34.), mindkétszer *u*-val. Tehát az ÓAÜ helyesírásának felel meg az *u* a *sc[ul]etev* szóban. Ezzel egy további helyesírási különbségre mutattunk rá a szalagok két oldala között, melyet az A oldalról 3, a B oldalról 4 adat reprezentál!

– A *[h]yu* kihagyása miatt még eggyel csökken az ÓAÜ-beli *y*-ok száma.

5.2. „angol[u]cnoc corat [ha]mar ele mulhas[sa]”

5.2.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „angol[u]cnoc corat || . mar ele mulhas . . ”
 1895: Szilády Áron: angyoluknak korát || ha]mar ele mulhasa :
 1929: ÓMO: „angol[u]cnoc corat || . . . mar ele mulhas[sa]”
 1980: Benkő Loránd: „angol[u]cnoc corat || [ha]mar ele mulhas[sa]”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „angyaloknak karát hamar elmúlhasa” (57). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „az angyaloknak testületét tüstént hagyja el”; 2. változat: „az angyaloknak seregét tüstént hagyja el” (59). A fenti értelmezésben némileg meglepőnek találtam az „elmúlhasa” szóhoz a ’hagyja el’ jelentés társítását.

5.2.2. A Benkő könyvében közölt fénykép alapján érdekes megállapításokat tettem. Ugyanis, bár csupán két betűt olvasok eltérően az elmúlt 120 év egyöntetű átírásaitól, mégis, ez az egész szövegrész jelentését teljesen megváltoztatja.

Az A/19. sor végén álló, mindeddig *corat*-nak olvasott szó középső betűje nem lehet *r*, mivel a fényképről megállapítható, hogy a *co*- szókezdet és az *-at* szóvég között nincs hely egy normál szélességű betű számára, ott csak egy keskeny betű állhatott. Meggyőződésem szerint itt egy íves végződésű függőleges vonallal rajzolt *s* betű áll, amely a *cosat* szót adja ki.

Az A/20. sor elején az eddig *mulhas*-nak olvasott szókezdet első betűjét *n*-nek olvasom. Ugyanis az eddig *m*-nek tartott karakter második szára nem függőleges, amiképpen a szövegben az *m* betűknél tapasztalható, hanem ferde, lefelé haladva balról jobbra dől. Miután leért az írás alapvonalára, onnan a vonal folytatódik és felemelkedik közel az *n* betű magasságáig, de ez a felemelkedő vonal közben elvékonyodik. Ezt a felemelkedő vonalat értékelhették egy *m* betű jobb-oldali száráként ez eddigi transzkripciók készítői. A szó elejét tehát *mulhas*-nak olvasom. (Az *n* betű felemeledő és elvékonyodó vége megengedhetne egy *niulhas* átírást is.)

5.2.3. A részlet értelmezéséhez először is utalnék arra, hogy a latin *aries* az ókori rómaiaknál nemcsak a juh hímjét, hanem a faltörő kost is jelentette (Finály 1884: 169. h.). Mivel a folytatásban a „mennyek egének megtörése”-ről esik szó, nem kétséges, hogy ehhez a feladathoz célszerű elővenni „az angyalok faltörő kosát”.

Az „elnyúlhasa” pedig valószínűleg a „nyúl” ige több jelentését is magában hordozza e kifejezésben: részben a ’valamihez hozzáér’ (TESz 2: 1057 *nyúlik* 5. jelentés) és ’elvesz valamit’ (8.) jelentéseket, de különösen a ’valamilyen tevékeny-

séghez hozzáfog, belekezd' (7.) jelentést, s még arra is utalhat, hogy a faltörő kos működésbe hozása után térben távolra hat (3. jelentés).

5.2.4. A fentiek alapján a részletet ekképpen rekonstruálom: „*angol(u)cnoc co[s]at || (ha)mar el nulhas(sa)*”. „A” típusú értelmezése: „angyaloknak kosát hamar elnyúlhasa”; „B” típusú értelmezése: „hamar elindítaná az angyalok faltörő kosát”.

5.3. „[men]ecnec {? meniec} eget mege turhe[sse]”

5.3.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „... ecnec eg... meg...
 1895: Szilády Áron: mennyeknek eget mēgē törje :
 1929: ÓMO: „[men]ecnec eg[et.] meg[e turie]”
 1980: Benkő Loránd: „[men]ecnec {? meniec} eget mege turhe[sse]”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „mennyeeknek eget megtörhesse”; 2. változat: „mennyegek eget megtörhesse” (57).

A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „mennyeeknek eget törje át”; 2. változat: „mennyegek eget törje át” (59).

5.3.2. A kifejezés analóg párja megjelenik az A/25. sorban, amit Benkő három lehetőség számbavételével ír át: „mennyeeknek/menyeinek/mennyegek eget megtörjed”. Tehát a birtokos jelző lehet jelölt többes számú, vagy jelölt egyes számú, vagy jelöletlen többes számú. Ugyanez a három lehetőség az általunk most vizsgálandó A/20. sorbeli kifejezésben is lehetséges. Benkő alapos elemzést szentel a kérdésnek (320–321), s a következő megállapításra jut: „Ez az ügy tehát filológiaiileg meglehetősen zűrzavaros és többféleképpen felfogható. Ezt tükrözik olvasataim és értelmezéseim vagylagosságai is mind a két, párhuzamos szövegrészben. Így bár a szövegértelmezés bármelyik forma esetén mindkét részben világos, a jelzett bizonytalanságok és a nyomukban járó többrendbeli feltevések a kérdés frazeológiai és grammatikai oldalát nem segítik tisztába tenni. Pedig mindkét tekintetben érdekes volna ismerni az egyértelműbb választ” (321). Benkő még említést tesz arról, hogy a Szilády Áron által 1895-ben közölt fénykép igen jól olvasható „meniec” szóalakot mutat az A/20. sorban, s hogy „e szóalak halvány betűi ... nem látszanak retusáltaknak” (321).

5.3.3. A Jakubovich-féle fénykép vizsgálata alapján úgy látom, hogy az adott helyen ez állt: „Ez mennec eget mege turhesse”. A jelöletlen birtokos jelzőre az ÓAÜ-ben találunk példát: „nazaret [v]arasat” (A/20–21.).

5.3.4. Az alábbi szövegrekonstrukciót fogom használni: „[E]z [menn]ec eg(e)[t] mege turhes[e]”. „A” típusú értelmezése: „Ez mennyegek eget megtörhesse”; „B” típusú értelmezése: „Amellyel áttörné a mennyegek boltozatát”.

**5.4. „...s tamag Gabr[iel] es cuetsegem [t]e viselled ... keralucno[c]
[ke]ralatul: ystense[g]nec aniahuz: [a]ngolucnoc asun[a]huz tiscetes
[segu]t [m]uncallec:”**

5.4.1. Ebben az alfejezetben a fenti hosszabb részlet gondolati szerkezetét, azaz egyes szókapcsolatai összefüggésének kérdését vizsgálom. A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed! ... királyoknak királyától. Istenségnek anyjához, angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék.”; 2. változat: „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed! ... királyoknak királyától, istenségnek anyjához, angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék.” (57–58).

5.4.2. Természetesen a páros szókapcsolatok gondolati összetartozása illetve különállása összességében jópár lehetőséget kínál. Így lehetséges, hogy a „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed!” önálló gondolat, és új mondat kezdődik utána, de az is lehet, hogy szorosan összefügg a „... királyoknak királyától” részlettel. Márpedig alapvetően ettől függ, hogy mi állhatott eredetileg a „királyoknak királyától” kifejezés előtt.

A fentitől teljesen független, külön megválaszolandó kérdés, hogy az „istenségnek anyjához” és az „angyaloknak asszonyához” csak szinonima-halmozásként állnak-e egymás után, – hiszen mindkettő Szűz Máriára utal –, vagy két külön mondathoz tartoznak-e. Vagy vajon a „tisztességet munkállék” részlet első sorban az utána következő „követségem hozzád vegyed” gondolattal áll-e összefüggésben, vagy inkább az előtte olvasható „angyaloknak asszonyához” kifejezéssel tartozik-e össze.

Nos, a szöveg áttekintése alapján meglehetősen bizonyossággal az alábbi gondolati tagolást tartom valószínűnek. E feltételezés esetén mindhárom gondolat tartalmilag két, egymáshoz kapcsolódó gondolat-komponens uniója és mindhárom lényegében azonos terjedelmű, kb. 15–16 szótagból áll: 1. gondolat: „... Támadj, Gábiel, és követségem te viseljed!”; 2. gondolat: „... királyoknak királyától, istenségnek anyjához”; 3. gondolat: „angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék.” A további elemzéseimet erre a tagolásra alapozom.

5.5. „...s tamag Gabr[iel] es cuetsegem [t]e viselled”

5.5.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „. tamag Gabri[el] es cuetsegem [t]e viselled”
- 1895: Szilády Áron: . támagy Gábriël és küetségëm tē viselled :
- 1929: ÓMO: „. tamag Gabri[el] es cuetsegem [t]e viselled”
- 1953: B. Lőrinczy: „[s] tamag Gab[rie]l es cuetsegem [t]e viselled”
- 1980: Benkő Loránd: „...s tamag Gabr[iel] es cuetsegem [t]e viselled”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „· · · Támadj, Gábriel, és követségem te viselj! ” (57). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „· · · Eredj, Gábriel, és te vidd el üzenetemet!”; 2. változat: „· · · Eredj, Gábriel, és vidd végbe megbízásomat!” (59).

5.5.2. Benkő körültekintően elemzi a *cuetsagem [t]e viselled* részletet, ahol a „követség” lehetséges értelmezését taglalja (319–320).

5.5.3. Első megjegyzésem a *Gabr[iel] es* részletre vonatkozik, amely mögött minden olvasat a *Gabriel es* szavakat rekonstruálja, bár abban eltérés mutatkozik, hogy a *Gabriel* név mely betűi láthatók, s melyek estek a két szalag közötti hiány területére. Ez a rekonstrukció azonban kétségtelenül tévedés. Ugyanis a bal szélső szalagon látható a *Gab* szókezdet, valamint a következő betű bal széle, a mellette lévő szalagon pedig – többé-kevésbé – az *ies* részlet vehető ki. Egyedül B. Lőrinczy jelezte átírásában a „Gab[rie]l es” megoldással, hogy egy függőleges vonal-jellegű betű még olvasható az *es* előtt a szakadás után.

A két szalag közötti pergamenhiány szélessége alapján biztosan kijelenthető, hogy csupán egyetlen normál szélességű betű válhatott olvashatatlanná, több nem! Ezt bizonyítja, hogy az általunk vizsgált, A/23. sorbeli részlet felett, az A/22. sorban a *mogzotbelevl tamadatia* kifejezésen belül a *belevl* névutó két utolsó betűjéből csupán a *v*-nek a jobb oldali fele és az *l* betű, tehát egy fél betűnyi, valamint egy keskeny betűnyi szöveghiány mutatkozik, ami összességében egy normál betű szélességének felel meg. Hasonlóképpen az eggyel lejjebbi A/24. sorban az *ystensegnec* szóban csupán a *g* hiányzik. S végül, a pergamen hátoldalán, a vizsgált részlet magasságában a B/23. sorban az *ozun keppen scola* részletben a *keppen* szóvégi *n*-je hiányzik csupán. Ezek bizonyítják, hogy az A/23. sorban nem hiányozhat a „Gabriel” szó végén az *r* betű nagyobb része mellett még az *iel* betűhármas is! Meggyőződésem szerint a megoldást az adja, hogy a balról nézve második szalagon olvasható *ies* betűhármas a „Gabriel” szó része, és a valóban *s*-nek látszó szóvégi betű téves lejegyzés az *l* helyett. Tehát a részlet átírása és kiegészítése ilyen alakú kell legyen: *Gab(r)ies* <ϝ: Gabriel>.

5.5.4. A vizsgált szövegrészlet jelentése világos, így csak az a megválaszolható kérdés, hogy mi állhatott a sor elején.

A fénykép megtekintése érdekesen támasztja alá az először B. Lőrinczynél, majd utána Benkőnél is megjelenő kiegészítést a *tamag* előtti szó utolsó *s* betűjéről. Ugyanis valójában a pergamenen egy álló *s* betűnek csak a legfelső, konkáv hajlata látszik, éspedig a tőle jobbra álló betűk magasságánál kissé feljebb. Viszont az még kivehető a fényképről, hogy közvetlenül az *s* betű előtt nem állhatott magasra nyúló betű, például egy másik *s*, mert annak is látszódnia kellene, holott ennek semmi nyoma. Tehát, példának okáért nem állhatott a sor elején a „(Sies)s” szó, mivel a szóvégi dupla *s* baloldali tagjának felső kampója nem látszik.

Arra vonatkozóan, hogy mi állhatott a sor elején, két különböző típusú információ alapján alakítottam ki a hipotézisemet. Egyrészt a rendelkezésre álló hely a részlegesen látszódó *s* betű előtt mintegy 8 mm. Ez azt jelenti, hogy itt 4-6 karakter számára van hely, attól függően, hogy milyen széles betűkből állt a sor eleje.

Másrészt megpróbáltam rekonstruálni az író elképzelését a szituációról, s arra a következtetésre jutottam, – amit fentebb, az 5. fejezet 1.3. pontjában meg is fogalmaztam –, hogy Gábiel az, akinek dilemmáját az úristen hangosan elmondja. Majd közben arra a következtetésre jut, hogy éppen Gábiel lenne a legalkalmasabb e megbízatás végrehajtására, s ezt azonnal közli is vele, kiadva számára az utasítást: „Jöjj és támadj Gábiel, követségem te viselljed!”

5.5.5. Az ÓAÜ-ben többször előforduló *-ti-* kapcsolat olvasatában Benkő elsősorban a hasonulás nélküli *tj-s*, másodsorban a hasonulásos *tyty-s* lehetőséget adja meg, például a *tamadatia* esetében a *támadátjá*, illetve *támadatytyá*, az *aradatia* esetében az *áradátjá*, illetve *áradatytyá* olvasatot (50). Ennek alapján okkal felvethető, hogy a *viselled* szóalak esetleg hibás lejegyzés egy feltehető *viselied*, vagy akár egy *visellied* helyett. De a Benkő által itt egyetlenként megadott hasonulásos *βiselylyed* olvasat azt feltételezi, hogy már eredetileg is egy hasonulásos hangalak lejegyzése történt meg, vagyis az *ll* betűpár valóban az *lyly* lejegyzése, s ezért nem szükséges sem egy *viselled* <ɔ: *viselied*>, vagy egy *viselled* <ɔ: *visellied*> korrekció.

5.5.6. Végülis a részlet átírására vonatkozó hipotézisem: „({Jevi e}[s]) *tamag Gab(r)ies* <ɔ: *Gabriel*> *cuetsegem* (t)e *visell[ed]*”. „A” típusú értelmezése: „Jöjj és támadj Gábiel, követségem te viselljed!”, „B” típusú értelmezése: „Jöjj és indulj Gábiel, te vidd el az üzenetemet!”

5.6. „... *keralucno*[c] || *ke*]ralatul: *ystense*[g]*nec aniahuz*:”

5.6.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „... *keralucnoc* || *ke*]ralatul *ysten se*[g]*nec aniahuz*”
 1895: Szilády Áron: „... *kéraluknok* || *kē*]ralátul : *istenségnek anyjához* :
 1929: ÓMO: „... *keralucnoc* || [*ke*]ralatul? *ystense*[g]*nec aniahuz* :”
 1953: B. Lőrinczy: „... [*gu*] . *keralucnoc* || [*ke*]ralatul. *ystense*[g]*nec aniahuz* :”
 1980: Benkő Loránd: „... *keralucno*[c] || [*ke*]ralatul? *ystense*[g]*nec aniahuz*?”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... királyoknak királyától. Istenségnek anyjához,”; 2. változat: „... királyoknak királyától, istenségnek anyjához,” (57). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „... a királyoknak királyától. Az isteni gyermeknek anyjához,”; 2. változat: „... A királyoknak királyától, az isten-fiúnak anyjához,” (59).

5.6.2. Először is megjegyzem, hogy a *keralucnoc* szó esetében Benkő szögletes zárójelbe tette a szóvégi *c*-t, ellentétben a korábbi átírásokkal. Ezzel csupán arra akart utalni, hogy ez a *c* betű nem a várható helyén, az *o* betűt követően áll, hanem felette. Tehát nincs szó olvashatatlan vagy rosszul olvasható karakterről. Úgy tűnik, mintha a másoló el kívánta volna kerülni azt az esztétikai hibát, hogy a *c* leírásával túlhaladjon a megengedett írástükrön, ezért a szó utolsó betűjét az utolsó előtti betű fölé tette.

5.6.3. A részlettel kapcsolatos legfontosabb kérdés, hogy vajon mi hiányzik a mondat elejéről, milyen kiegészítés tehetné teljessé a gondolatot. A fenti átírásokból látható, hogy B. Lőrinczy Éva – egyedülként! – egy *gu* betűpárt is kiolvasni vélt a fénykép alapján. Megvizsgálva a fotót, a két szalag közötti rés előtt az *u* betűt teljesen biztosan azonosíthatónak láttam, az előtte álló betű azonban sokkal inkább *n*-nek tűnt. A két szalag közötti rés után pedig részlegesen egy *i* betű látszik.

A vizsgált mondat a „Jöjj és indulj Gábiel, az üzenetemet te vidd el” gondolat folytatása, és a „királyoknak királyától, istenségnek anyjához” történő eljutásra szólít fel. Így elég természetesnek tartom a [n]u(l)i, azaz ’nyúlj’ szövegrekonstrukciót, figyelemmel e szónak ’térben valameddig ér, húzódik, terjed’ jelentésére (lásd: TESz 2: 1057. *nyúlik* 3. jelentés).

5.6.4. Még egy további kérdés diszkusszióját tartom érdemesnek. Minden korábbi kutató, – s ezek sorát Benkő Loránd sem szakította meg –, a részletben kiegészítést igénylő második *király* szót *e* vokálissal rekonstruálta. Annak ellenére, hogy a tartalmilag azonos „királyoknak királya” kifejezés a B oldal 17–18. sorában is olvasható, s ott „*keralucnoc kyralanoc*” alakban áll. Kérdésem tehát kétirányú: vajon miért áll a B oldalon a két szó eltérő első magánhangzóval, másrészt ennek analógiájára miért nem ugyanezt tételezzük fel az A oldali szövegben is?

Mindenképp meglepő, hogy ugyanazon szó egymás utáni jelentkezésekor eltérő alakot ír le a szkriptor. Ez a változatosság bizonyosan nem magyarázható sem időbeli, sem helybeli, sem nyelvjárási különbséggel. Le kell szögeznünk, hogy a kétféle vokális azt mutatja, hogy a szöveg lejegyzésének helyén és idejében a *király* szó mindkét változatának használatban kellett lennie.

Egyáltalán, lehet-e a a szkriptor játékosságán kívül bármi más racionális magyarázata a kétféle szóalaknak? Nos igen, lehet. Benkő monográfiájában a szótag- és hangsúlyviszonyokkal foglalkozó fejezetben sajnálkozással állapítja meg, hogy a szóhangsúlyokénál „jóval kevesebb egzaktsággal lehet szólni a mondatilletőleg szöveghangsúly emlékeinkbeli állapotáról” (67). Úgy vélem, hogy a B oldalon olvasható „*keralucnoc kyralanoc*” kifejezés azon roppant ritka esetek közé tartozik, amelyek éppen a szöveghangsúlyra vonatkozóan adnak fontos információt. Azt feltételezem ugyanis, hogy a két azonos szóból felépülő frazéma

második elemének hangsúlyozását, kiemelését szolgálhatta a karakteresebb *i* hang használata, szemben az *e*-vel!

De akkor nem kellene-e az A oldalon előforduló azonos kifejezésben is *i* hangú kiegészítéssel élni a második szó esetében? Ha nem is az *y*-t alkalmazva, – amely, mint láttuk korábban –, szinte alig fordul elő az A oldalon –, hanem az *i* betűt alkalmazva. Nos, bár csábító lenne az analógia alapján itt is alkalmazni az *e* – *i* hangzásbeli ellentétpárt, de mivel a két szöveg nem azonos helyen és időben készült, így nincs kellő alapunk arra, hogy a B oldali megoldás analógiájára egy „*keralucnoc (ki)ralatul*” emendációt tételzhessünk fel.

5.6.5. Tehát a részlet átírására vonatkozó javaslatom: „[n]u(l)i *keralucno*^c (ke)ralatul : *ýstens[e](g)nec aniahuz*.” „A” típusú értelmezése: „nyúlj királyoknak királyától istenségnek anyjához!”; „B” típusú értelmezése: „érj el a királyok királyától az istenanyához!”

5.7. „[a]ngolucnoc asun[a]huz tiscetes [segu]t [m]uncallec :”

5.7.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gyula: „[a]ngolucnoc asun[a]huz tistus || t [m]uncallec”
 1895: Szilády Áron: angyoluknok asszonyához tisztet || ségő)t [m]unkállék :
 1929: ÓMO: „[a]ngolucnoc asun[a]huz tistus || t [m]uncallec :”
 1953: B. Lőrinczy: „[a]ngolucnoc asun[a]huz [ti]stus || t [m]uncallec.”
 1980: Benkő Loránd: „[a]ngolucnoc asun[a]huz tiscetes || [segu]t [m]uncallec :”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „angyaloknak asszonyához tisztességet munkállék :” (57–58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „az angyaloknak úrnőjéhez tiszteletteljes üzenetet készítettem :”; 2. változat: „az angyaloknak úrnőjéhez tiszteletadást készítettem elő :” (59). (Eredetiben: „angyaloknak”.)

5.7.2. A részlet elemzésének alapvető célja annak vizsgálata, hogy a Szilády Áron-féle „*tiscetes[ege]t [m]uncallec*” azaz ’tisztességet munkállék’ emendáció (Szilády 1895: 568), amelyet Horváth Cyrill és Benkő Loránd is a magáévá tesz, mennyire tekinthető jó, vagy éppen az elképzelhető legjobb megoldásnak. Benkő Loránd hosszú és alapos analízist szentel a kérdésnek, amely eredményeképpen a fenti kiegészítés mellett áll ki (323–325).

5.7.3. Benkő elemzésének ismertetése előtt az A/24. sor végén álló, a Benkő átírása szerinti *tiscetes* szóval (vagy szókezdettel) kívánok foglalkozni, amely egyébként a szöveg többi részletéhez képest igen jól olvasható. Noha első ránézésre a Benkőénél korábbi *tistus* (B. Lőrinczynél *[ti]stus*) átírások alig látszanak különbözni a Benkő által megadott *tiscetes*-től, valójában lényeges különbség van közöttük.

A fényképen lényegében hat karakter látszik: a szó elején egy csonka betűkép, amely valószínűsíthetően egy *t*-nek a vízszintes vonala, melynek baloldali függőleges szára nem látszik; mellette egy *i* betű. E két karaktert mindenki *ti* betűpárként értelmezte, és egyedül B. Lőrinczy jelezte, hogy a transzkripció nem evidens. Ezek után egy függőleges vonalból és a tetején jobbra hajló félkörívből álló *s* betű áll, majd ezt követi egy *c* alakú jel, amit akár *t*-nek is olvashatunk. A kutatók egy része ezt *t*-nek vette, Szilády, Horváth Cyrill és Benkő ellenben *c*-nek. Majd ezután egy *u* alakú jel áll, korábban többen *u*-nak is olvasták, Benkő azonban, Sziládyt és Horváthot követve, *te* betűpárként értelmezte, ami meglehetősen kérdéses. Az utolsó betű egy mai *C*-hez hasonlít leginkább, feltehetően egy szóvégi *s*-ről van szó; mindenki így értelmezi. E betűnek egy szép, teljes rajzolatú példányát láthatjuk a C/5. sor *chudaltus* szava végén.

B. Lőrinczy Éva monográfiájában a következő sorban látható magányos *t*-t a *[ti]stus*-hoz tartozó tárgyragnak véli, a szó jelentését pedig 'tiszttségviselő, képviselő'-nek gondolja (B. Lőrinczy 1953: 140, 186). Öt évvel későbbi rövid közleményében már revideálja véleményét mindkét tekintetben és a szó átírásában lehetségesnek tartja már a Szilády-féle változatot is: „a KTSz. *tistus* (esetleg *tistcus* vagy *tistcetes*) szavának a jelentését illetően csak tapogatózhatunk. Annyi látszik csak bizonyosnak, hogy a sor végén álló *tisztös* ~ *tisztüs* vagy *tisztcs* szó nem függhet össze közvetlenül a következő sor elején álló *t*-vel. Ezt megelőzhetette 2–3 vagy legfeljebb 4 ma már pontosan ki nem következtethető betű, amely a Szalagoknak az azóta bekövetkezett megrongálódása folytán nem maradt ránk” (B. Lőrinczy 1958: 112).

Benkő Loránd Szilády olvasatát követve tisztességgel igyekszik a *tisztességet* szóhoz a *tistcetes* szókezdetet kiolvasni a szövegből, kétséges azonban, hogy ez lehetséges-e. Úgy látom, hogy erre a transzkripcióra az írott szöveg nem igazán ad módot, de nincs is rá szükség.

Ugyanis, meglepő módon a SzMCs teljesen tisztán olvasható részletében a *tisztán* szó *tistan* alakban jelentkezik (C/3.), a FPV-ban előforduló *tisztcs* szó pedig szintén jól olvashatóan a *tistes* formában: mindkét esetben csak *s* áll a *t* előtt. Valószínűtlennek tartom, hogy hibás lejegyzésekkel állnánk szemben. Elvileg két eset képzelhető el: vagy a korabeli helyesírási rendszerben e szavak a „nemfonetikusán írandó kivételek” közé tartoztak, vagy első szótagjukban *sz* helyett *s* hangzott. (Bár ezeket szláv átvételeknek tartjuk és a szláv szavakban valóban *sz* van, de e szók esetén a szlávban általános szóeleji *cs* hang *t*-vé hasonulása meglepő és véleményem szerint nehezen magyarázható.)

A fentiekre tekintettel magam azt tartom valószínűnek, hogy bár a fentiekben vizsgált szónak valóban 'tisztcs' volt a jelentése, azonban Benkő transzkripciójával ellentétben a *tistus* átírás a helyes.

5.7.4. Benkő elemzésében először is megállapítja, hogy az A/25. sor elején szabadon álló „*t* előtt kb. 3–4 betű helye maradhatott le. Mivel a *t* a rá következő átható ige miatt is föltétlenül tárgyrag, a hiányzó helyen vagy önálló szónak, vagy a *tisztēs*-hez tartozó szórésznek kellett lennie.” Így folytatja: „Önálló szóra azért gondolnék kevésbé, mert a tönkrement hely csak egytagú szó elhelyezésére adhatott volna lehetőséget, de olyan szövegbe beleillő szót, amely mind a *tisztēs* jelzővel, mind a *munkál* igével frazeológiai kapcsolatban állhatna, nem volna könnyű megjelölni. Esetleg [*uto*]*t* lehetne a kiegészítés, de a *tisztēs út* feltehető ’tiszteletadás’ jelentésben kétségeket ébreszthet” (324).

A fentiek miatt Benkő szerint „a kiegészítés legelfogadhatóbban *tisctes/segu*/*t* formában adható meg.” Mivel „ilyen szókapcsolatra nincs egyetlen más példánk sem” (324), ezért felvetődik a kérdés, hogy „mi lehet a *tisztēsségēt munkál* kifejezés értelme” (324), s Benkő következtetése szerint ’tiszteletadást készítettem’-féle jelentése lehetett (325).

5.7.5. Megvizsgáltam az A/25. sor kezdetét mutató fényképet. Figyelembe véve a biztos kiegészítéssel rendelkező sorok kezdetének a vonalát, az A/25. sor elején a *t* betű előtt mérésem szerint 7 mm-nyi szakaszon volt írás, ami 4-5 karakternek ad helyet. Feltételezve az egész frazéma ’tiszteletadást készítettem’-féle jelentését, magam mégis javasolnék egy olyan egytagú szót, amelyet az író egészen biztosan ismert, és a Benkő által megfogalmazott kritériumoknak ugyancsak megfelel, – vagyis „mind a *tisztēs* jelzővel, mind a *munkál* igével frazeológiai kapcsolatban állhatna”. Ez a szó szó, pontosabban annak többes számú alakja. Ismertsége azért magától értetődő, hiszen két sorral lejjebb olvashatjuk az *ezen scoval* szokat! Tehát véleményem szerint a szövegben ez a gondolat állhattott: ’angyaloknak asszonyához tisztos szokat munkállék’.

5.7.6. Mielőtt a feltételezésem szerinti rekonstrukciót megadnám, megjegyzem, hogy az *asun*[a]*uz*” szóban az eredeti szöveg szkriptorának vagy a másolónak a figyelmetlensége következtében elmaradt a kettőzött *sz* hang *ssc* jeléből két betű. Egyébként a B oldal 20. sorának végén ott találjuk a hibátlanul leírt *asscu*[n] szóalakot. E tévesztés jelölését is szükségesnek tartom.

S végül megemlítem, hogy a szöveghez nem tartozó, de helyet foglaló két jel nyoma azonosítható ebben a részletben, melyeket a † jellel jelöltem.

5.7.7. A részlet átírására vonatkozó javaslatom: „(a)*ngolucn†oc asun*(a)*hu†z* <∅: *asscunahuz*> [t]is[tus] (scoa)*t* (m)*uncallec* :.” „A” típusú értelmezése: „Angyaloknak asszonyához tisztos szokat munkállék.” „B” típusú értelmezése: „Az angyalok úrnőjéhez tiszteletteljes szavakat fogalmaztam meg.”

5.8. „*me[necnec] {? me[nnec]} {? me[niec]} eget [m]ege turied*”

5.8.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „ egec || ege turied ”
 1895: Szilády Áron: mennyeknek egét || m]égē törjed :
 1929: ÓMO: „ . . me[necnec] eget || [m]ege turied ”
 1980: Benkő Loránd: „*me[necnec] {? me[nnec]} {? me[niec]} eget ||*
[m]ege turied ”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „mennyeknek egét megtörjed”; 2. változat: „mennyegek egét megtörjed” (58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „törd át a mennyeknek egét”; 2. változat: „törd át a mennyegek egét” (59).

5.8.2. Benkő elemzéséből (320–321) az 5.3.2. pontban már hosszabban idéztem. Tekintettel arra, hogy az A/25. sorban a *weged* szóvégi *d*-je és az *eget* szó eleji *e*-je között 18 mm távolság van, amelyből két szóköz 4-5 mm-nyit foglal le, ezért a „mennyek”-re utaló szó 14-15 mm-t tett ki, azaz 7-9 betűből állt. A Benkő által javasolt változatok közül a „*mennece*” és a „*menieci*” túlságosan rövidek. Noha a *menecnec* szóba jöhető megoldást adna, de az A/20. sorbeli rekonstrukció dupla *ny*-es *mennece* alakjának analógiájaképpen itt a 9 betűből álló, jelölt többes számú birtokos jelzős *mennece* rekonstrukciót tartom valószínűnek.

5.8.3. A sorkezdet helye alapján az A/26. sorban az *ege* előtt mintegy 4 betűnek kellett állnia, ezért a [m]ege helyett az (es m)ege kiegészítéssel élek.

5.8.4. Tehát az alábbi szövegrekonstrukciót fogom használni: „*me(n)[necnec] eget (es m)ege turied* :” „A” típusú értelmezése: „mennyeknek egét is megtörjed”; „B” típusú értelmezése: „törd át a mennyek boltozatát is”.

5.9. „*tu[b] sulgad es ne legen*:”

5.9.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

1895: Nagy Gyula: „t . lu . . gat es ne legen.”
 1895: Szilády Áron: több szulgád és nē lēgyēn :
 1929: ÓMO: „t . . . sulgad es ne legen ?”
 1953: B. Lőrinczy Éva: „ . . t sulgad es ne legen.”
 1980: Benkő Loránd: „*tu[b] sulgad es ne legen*”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „több szolgád is ne legyen!” (58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: „több szolgád ne is legyen!” (59).

5.9.2. A Jakubovich-hagyaték fényképeit megvizsgálva gyakorlatilag kibetűzhetetlennek találtam a Szilády Áron által feltételezett, s utána többé-kevésbé elfogadott „több szulgád és ně lěgyěn” szavakat, ezért kutatói szabadsággal élve úgy döntöttem, hogy szövegrekonstrukciómban e részletnek átírása ne legyen.

5.10. „Scuz leanh[uz] titcon Josepnec ieguse[h]v[z] ezen scovol”

5.10.1. A részlet korábbi fontosabb átírásai és Szilády Áron olvasata az alábbiak:

- 1895: Nagy Gy.: „scuz leanhuz . . . tou || . Josepnec ieguse[huz] ezen scovol”
 1895: Szilády Á.: szüz lěánhoz . . titcon || . . . Jósěpněk jegyősěhöz ěžen szóvol :
 1929: ÓMO: „Scuz leanhuz . . . titcon || . Josepnec ieguse[huz] ezen scovol”
 1953: B. Lőrinczy: „Scuz leanh[uz titcon] || . Josepnec ieguse[huz] ezen scovol”
 1980: Benkő L.: „Scuz leanh[uz] titcon || Josepnec ieguse[h]v[z] ezen scovol”

A részlet Benkő „A” típusú értelmezése szerint: „Szüz leányhoz titcon, Józsefnek jegyeséhez, ezen szóval.” (58). A részlet Benkő „B” típusú értelmezése szerint: 1. változat: „A szüz leányhoz titokban, Józsefnek feleségéhez, ezen szóval.”; 2. változat: „A szüz leányhoz titokban, Józsefnek mennyasszonyához, ezen szóval.” (59).

5.10.2. Az eddigiekben vizsgált részletek közül nyelvtanilag valószínűleg ez a legproblematisabb, mert hiányzik a mondatból az állítmány.

Emellett még további nehézségekkel szembesülünk, ha összevetjük a Benkő-féle átírást a rendelkezésre álló hely szélességével. Ugyanis az A/26. sorban a *leanh* töredékszó utáni kétbetűs kiegészítést követően csak 2-4 betűvel több tölthetné ki a sor további részét, mint az átírásban feltételezett *titcon* szó. Hasonlóképpen az A/27. sor elején, ha összehasonlítjuk a jól rekonstruálható sorkezdetek helyét a *Josepnec* szó *J* betűje közötti távolsággal, ez 7 mm-nek adódik, tehát 4-5 karakter számára lenne hely, de Benkő átírásában itt semmi nem olvasható. A nagy *J* előtt egy szövegtagoló jel valamint egy vonalka látszik, hasonlóan ahhoz, mint amit a B/28. sor közepén, a *Bezzug segut* részlet nagy *B*-je előtt láthatunk.

5.10.3. Az elsőnek megválaszolandó kérdés, hogy vajon mi lehetett a mondat állítmánya? Elgondolásom szerint ez a ’szólj’ lehetett, mely *scoli* formában állhatott a szövegben. Ezt a *Josepnec* szó előtt kényelmesen el tudjuk helyezni, s így a *J* előtti szövegtagoló jel is jól illeszkedik a tartalomhoz.

5.10.4. Súlyos problémával szembesültem, amikor a Jakubovich-hagyaték fotóit megvizsgáltam. Ugyanis a Szilády Áron olvasatában hipotetizált és minden későbbi kutató által átvett *titcon* szónak semmi nyomát nem láttam a fotókon! A sor végén elég jól olvashatóan egy *tu* betűpár azonosítható,

előttük talán egy *a* betű, tehát egy *-atu* végű szó állhatott a szövegben. Így az A/26. sor végének korábbi átírásai határozottan elvetendők.

Némi töprengés után a 'látogató' jelentésű „[latoga]tu” szó egykori létét tételeztem fel ezen a helyen. A *látogat*, *látogatás*, *meglátogat* megjelenik a legkorábbi kódexünkben is (Jakab 2002: 197, 219). S egy melléknévi igenév főnévi használata semmiképp sem meglepő, l. pl. a B/26. sorbeli *fugadotianoc* szó esetét a későbbiekben. A szóvégi vokális *u* jelére pedig jónéhány analóg eset említhető az ÓAÜ szövegéből: (Benkő átírása szerint) *scobodsagut* (A/11.), [bis]ssunsagut (A/11.), *Ihul* (A/21.), *uagun* (A/21.), *keralucno[c]* (A/23.), [a]ngolucnoc (A/24.), *asun[a]huz* (A/24.), *wagun* (A/28.), *aldut* (A/28.).

5.10.5. Így a részlet átírására vonatkozó hipotézisem az alábbi; – kapcsos zárójellel kiemelve a két kiegészítés bizonytalanságát: „*scuz* [l]e[an]h()[uz] {[latoga]tu} {(scoli)}: – *Josepnec ie(g)use[hvz] ezen scovol*”. „A” típusú értelmezése: „Szűz leányhoz látogató szólj Józsefnek jegyeséhez ezen szóval.” „B” típusú értelmezése: „Szűz leány látogatója szólj József jegyeséhez ezekkel a szavakkal.”

5.11. „*Ihul uagun sceuz leannoc lacadalma: [ke]rali mogzotbelevl tamadatia: d[ic]hev arun agbe[le]vl aradatia:*”

5.11.1. Amint a 3. fejezet 5.2. és 8.1. pontjaiban már szó volt róla, ez a részlet a történet egy verses betétje. Elsősorban azért foglalkozom vele, mivel szeretnék rámutatni arra, hogy a megfogalmazás grammatikai korrektsége szempontjából kevésbé szigorú elvárásaink vannak egy verses szöveggel szemben, mint egy prózaival. Benkő Loránd „A” típusú értelmezése az alábbi (57; az 57. oldalon az alulról számított 4. sor tévedésből nem kurzív betűtípussal lett szedve): *Ihol vagon szűz leánynak lakadalma, / királyi magzatból tamadatja, / dicső Áron ágból aradatja*. Benkő kétféle „B” típusú értelmezést ad (59). 1. változat: *Itt van a szűz leánynak a lakozása, / itt történt a királyi fajtából való eredése, / a dicső Áron-nemzetségből való származása*. 2. változat: *Itt van a szűz leánynak a lakhelye, / akinek királyi fajtából való az eredése, / a dicső Áron-nemzetségből való a származása*.

5.11.2. Előzetesen egy megjegyzést kívánok tenni, amely az A/21. sorbeli *szűz* szót érinti. Itt ugyanis az átírásokban nem a *scuz* szóalak áll, mint a szöveg más helyein (A/26., B/10., B/18., B/24., C/2., C/3., C/4.), hanem *sceuz*. Benkő a többi esetben *szűz* olvasatot ad, itt az *eu* betűpárnak megfelelően elsődlegesen *szőz*-t, s emellett még az *eü* kettőshangzó lehetőségét is jelöli (50). Szöveges elemzése szerint az *eu* jel „az *ő* tükröztetője”, a diftongusnak „eléggé kicsi a valószínűsége” (114), s nézete szerint „az *ő*-s olvasatot a szó későbbi ilyen változatai (...) is bőven igazolják” (115).

Fényképen megnézve nem láttam nyomát az *e* betűnek. A szövégi *-uz* itt jobban széthúzódik, mint a három sorral lejjebbi *aniahuz* szó utolsó két betűje esetében. Az írásképet a legpontosabban követő átírás esetleg a „*scuiz*” alakot regisztrálhatná, hasonlóan a három sorral lejjebb látható *asun(a)huz* szóhoz, ahol az átírás talán az „*asun(a)huiz*” formában lenne a legpontosabb. Az ilyen addicionális vonalakat-foltokat a $\uparrow$ jellel jelölöm. Az íráskép alapján nem tartom indokoltnak a *scuz* hét másik előfordulásától különböző szóalak feltételezését.

5.11.3. Benkő az esszék sorában is foglalkozik ezzel a részlettel (322–323). A második és harmadik sor rímelő *támadatja* és *áradatja* szavai kapcsán megjegyzi egyfelől, hogy „A *tamadatia* jelentése ... különleges magyarázatot nem kíván; némileg más, ’elindul, kiindul’ jelentésben a *tamad* különben is ott szerepel a KTSz.-ban ... *tamag Gabr[iel]*.”

Másrészt megállapítja: „Az *aradatia* ’származás, eredés’ értelemben való használata azonban mindenképpen különlegesség, példát nem ismerek rá. Az *árad*-nak, *áradás*-nak a vízzel nem közvetlen kapcsolatban lévő, tehát elvontabb jelentése azonban nem egy adattal példázható; ... Elképzelhető, hogy a *valamiből árad* (*áradás, áradat*) ’valahonnan származik, valahonnan ered’ értelemben is használatos volt a korai ómagyarban; ezt a kérdéses kifejezés hapax volta még önmagában nem cáfolná meg okvetlenül” (323). Érdekes, hogy az *aradatia* ügyében Zolnai Gyula 1895-ben már ugyanezt észrevételezte: „*áradat*, úgy látszik azt teszi: származás (...) A Ny[elvtörténeti] Szótárban nem kerül elő ilyen jelentéssel” (Zolnai 1895: 116).

A szó alkalmazásának feltehető okáról igen fontos megjegyzést tesz Benkő: „Lehetséges azonban az is, hogy a szövegalkotó csak a stílus váltakozás kedvéért alkalmazta a kérdéses fogalom kifejezésére ezt a tartalmilag ugyan érintkező, de esetleg már abban az időben sem pontosan megfelelő szókapcsolatot. ... stílus szempontból még az is fölmerülhet, hogy a szövegdíszítés elemeként, az alliteráció kedvéért szerepelteti a szót az *arun agbe[le]vl aradatia* összefüggésben” (323).

A fentieket kiegészítendő, a „*támadatja*” és „*áradatja*” összezsengését illetően azt jegyezném meg, hogy használatukban jól érzékelhető a költői nyelv választékossága:

- az *ág* és az *árad* alliterációs kapcsolata mellett erőteljes az asszociációs kapcsolódásuk is a folyókkal, folyamokkal összefüggő jelentéseikből eredően;
- az *ág* a természetben a friss, ifjú sarj, ezért egy evolúciós folyamat kezdetének nyelvi szimbólumaként szerepel, az *árad* egy folyamat kiteljesedésének nyelvi megjelenítője;
- az *árad* erősen kapcsolódik az előző sor végi *tamad*-hoz is, annak ’ered’ jelentése okán: *ered* → *árad*.

Az *ág* esetében a ’leszármazotti vonal’ jelentéssel kell számolnunk; a természeti analógiák alkalmazása az Ómagyar Angyali Üdvözlletnek még töredékesen

fennmaradt szövegéből is szépen dokumentálható, a *gyökér*-től a *gyümölcs*-ig találhatunk rá példát.

5.11.4. Amint a 3. fejezet 5.2. pontjában rámutattam, Szűz Máriának Dávid király házából, illetve Áron főpap nemzetségéből való származását említ Aquinói Szent Tamás „Summa theologia”-jában, noha a Biblia kanonikus könyveiben ilyen relációkról explicite nincsen szó. Így okkal élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a szöveg írója is erre utalt, s így a Benkő-féle második értelmezés lehet a helyes.

Benkő így világítja meg ennek az értelmezésnek a hátterét: „... lehetséges, hogy a származást megjelölő rész közvetlenül a *szűz leány*-ra utal, s akkor Mária származásának kibontása külön jelzői mellékmondatokat képez, csak az összekötő vonatkozó névmás hiányzik előlük, és bennük névszói állítmányok vannak.” Vagyis ebben az esetben a szöveg második-harmadik sora úgy értelmezendő, hogy „*akinek királyi fajtából való az eredése, akinek a dicső Áron-nemzetségből való a származása.*” De hiányzanak a szövegből mind az „*akinek*” vonatkozó névmások, mind a „*való*” melléknévi igenevek. Vagyis a szöveg grammatikai szempontból nem kielégítő, de versmivolta felmentést ad a nyelvtanilag hibátlan megformálás követelménye alól.

6. Az Ómagyar Angyali üdvözet 18–27. sorainak kiegészített átírása, hipotetikus eredetije és értelmezései

Az 5. fejezetbeli komplex analízis eredményei alapján az Ómagyar Angyali Üdvözet mintegy tízsoros összefüggő részletének kiegészített transzkripcióját, a részlet hipotetikus eredetijét, az eredetit követő értelmezését, illetve a mai megfogalmazású értelmezését az alábbiakban közlöm.

6.1. A részlet kiegészített átírása

A/18. *vr isten u(g) scola [qui] flogia u](g)[o]n sc[ul]etev*

A/19. *(fi)vt sulgani. qui (e)n cuetsegum (vi)selhesse angol(u)cnoc co[s]at*

A/20. *(ha)mar el nulhas(sa) [E]z [menn]ec eg(e)[t] mege turhes[e] nazaret*

A/21. *(v)arasat mege le[l](h)[e]sse Ihul uagu(n) scu↑z leannoc l(a)cadalma :*

A/22. *(ke)rali mogzotbele(v)l tamadatia : d(ic)hev arun agbe(l)[e]ul aradatia :*

A/23. *(Jev) e)s tamag Gab(r)ies <ɔ: Gabriel> cuetsegem (t)e visell[ed]·
[n]u(l[i])· keralucno^c*

A/24. *(ke)ralatul : ýstens[e](g)nec aniahuz : (a)ngolucn↑oc asun(a)hu↑z
<ɔ: asscunahuz> [t]is[tus]*

A/25. *(scoca)t (m)uncaltec : ()cuetsegum huz(i)ad weged me(n)[necnec] eget*

A/26. *(es m)ege turied : /-.....()·/n : scuz [l]e[an]h() [uz] { [latoga]tu }*

A/27. *{(scoli)}. Josepnec ie(g)use[hvz] ezen scovol*

6.2. A részlet hipotetikus eredetije

- A/18. *vr isten ug scola qui fogia ugon sculetev*
 A/19. *fıvt sulgani. qui en cuetsegum viselhesse angolucnoc cosat*
 A/20. *hamar el nulhassa Ez mennec eget mege turhesse nazaret*
 A/21. *varasat mege lelhesse Ihul uagun scuz leannoc lacadalma :*
 A/22. *kerali mogzotbelevl tamadatia : dichev arun agbeleul aradatia :*
 A/23. *Jevi es tamag Gabriel cuetsegem te viselled· nuli keralucnoc*
 A/24. *keralatul : ýstensegnec aniahuz : angolucnoc asscunahuz tistus*
 A/25. *scocat muncaltec : cuetsegum huziad weged mennecc nec eget*
 A/26. *es mege turied : /...../n : scuz leanhuz latogatu*
 A/27. *scoli. Josepnec iegusehvz ezen scovol :*

6.3. A részlet szövegkövető értelmezése (57–58. figyelembe vételével): úr isten úgy szóla: ki fogja ugyan születő fiút szolgálni, ki én követségem viselhesse, angyaloknak kosát hamar elnyúlhassa? Ez mennyek egét megtörhesse, Názáret városát meglelhesse.

Ihol vagy on szűz leánynak lakadalma,
 királyi magzatból támadatja,
 dicső Áron ágból áradatja.

Jöjj és támadj Gábríel,
 követségem te viselljed;
 nyúlj királyoknak királyától
 istenségnek anyjához;
 angyaloknak asszonyához
 tisztességet munkállék;
 követségem hozzád vegyed,
 mennyeknek egét is megtörjed,
 /...../.

Szűz leányhoz látogató szólj Józsefnek jegyeséhez ezen szóval:

6.4. A részlet értelmezése mai megfogalmazásban (59. figyelembe vételével): az Úristen így szólt: ki fogja ugyan a születő fiút szolgálni, aki a követem lenne, s hamar elindítaná az angyalok faltörő kosát? Ezzel áttörné a mennyek boltozatát és meglelné Názáret városát.

Itt van a szűz leánynak a lakhelye,
 akinek királyi fajtából való az eredése,
 a dicső Áron-nemzetségből való a származása.

Jöjj és indulj Gábríel,
 te vidd el az üzenetemet;
 érj el a királyok királyától
 az istenanyához!

Az angyalok úrnőjéhez
tiszteletteljes szavakat fogalmaztam meg.
Vedd magadhoz üzenetemet,
törd át a mennyek boltozatát is; /...../.

Szűz leány látogatója szólj József jegyeséhez ezekkel a szavakkal:

6.5. Módosítások Benkő Loránd átírásához és kiegészítéseihez viszonyítva

	Sor	Benkő Loránd 1980	Holler László 2013
A-01.	A/18.	· · leg {? leg[en]} en	[qui]f[ogia u](g)[o]n
A-02.		sceretev	sc[ul]etev
A-03.	A/19.	[h]yu	(fi)vt
A-04.		sulgam	sulgani
A-05.		corat	co[s]at
A-06.	A/20.	ele	el
A-07.		mulhas[sa]	nulhas(sa)
A-08.		[men]ecnec {? meniec}	[E]z [menn]ec
A-09.	A/21	sceuz	scu↑z
A-10.	A/23.	· · · · s	(Jevi e)s
A-11.		Gabr[iel] es	Gab(r)ies <ɔ: Gabriel>
A-12.		· · · ·	[n]u(l[i])
A-13.	A/24.	[a]ngolucnoc	(a)ngolucn↑oc
A-14.		asun[a]huz	asun(a)hu↑z <ɔ: asscunahuz>
A-15.		tisctes	[t]is[tus]
A-16.	A/25.	[segu]t	(scoca)t
A-17.		me[necnec] {? me[nnec]} {? me[niec]}	me(n)[necnec]
A-18.	A/26.	[m]ege	(es m)ege
A-19.		tu[b] sulgad es ne legen	/.....()·/n
A-20.		titcon	{[latoga]tu}
A-21.	A/27.		(scoli)

3. táblázat

7. A Szűz Mária Csodája 16–28. sorainak kiegészített átírása, hipotetikus eredetije és értelmezései

7.1. A Szűz Mária Csodája néhány jellemzőjéről

Az alábbiakban a Szűz Mária Csodája egy lényegében összefüggő részletének (B/16–28. sorok) általam javasolt átírását és szövegkiegészítését, valamint ennek alapján a hipotetikus eredeti szövegét adom meg. Továbbá közlöm az „A” és „B” típusú értelmezéseit, majd egy táblázatban összefoglalom azokat a helyeket, melyek különböznek Benkő 1980-ban közzétett átírásától és szövegkiegészítésétől.

Amint a 3.1. alfejezetben kimutattam, a Szűz Mária Csodája és az Ómagyar Angyali Üdvözet helyesírása különböző, de emellett más típusú különbségek is vannak közöttük. Így a SzMCs általunk vizsgált sorai általában könnyebben kibetűzhetők, mint az ÓAÜ-é, de azért itt is vannak alig olvasható részek. Másrészt a SzMCs megfogalmazása érzékelhetően nehezebb és ez a szöveg homályosságát eredményezi.

Erről így ír B. Lőrinczy Éva: „Az ÓMOLv. (180) szerint ez a leghomályosabb része emlékünknak. Ez valóban így van. Helyenként a szavak és szókapcsolatok értelme egy-egy soron belül egészen világos, de már a sorok egymás közötti összefüggése homályos. Máshol viszont töredékes vagy egyelőre megfejthetetlen szavak zavarják a nagyjában világos jelentést” (B. Lőrinczy 1953: 7). Benkő is utal a szöveg homályosságára a B/20 sorbeli, hipotetikus *miulessed* szó tárgyalásakor (186).

Véleményem szerint e homályosságnak több tényező a forrása, részben a nehezebb fogalmazás, a kissé archaikusabb szóhasználat, emellett az átírás nehézségei és az ebből fakadó tévedések, de talán leginkább az, hogy míg az ÓAÜ témája és részletei igen jól ismertek különböző feldolgozásokból, a SzMCs általunk vizsgált részlete mögött meghúzódó latin szövegek alig-alig kerültek eddig a kutatók látóterébe.

Maga a Szűz Mária Csodája több részből áll; az általunk elemzett szövegrész elején Szűz Mária dicsőítő megnevezései sorakoznak, s az átvezetést a következő, a látomásról szóló szakaszhoz e megnevezések indokoltságát igazoló bizonyágtétel igénye szolgáltatja. Hasonlóképpen, a mennyei látomás és a Betlehembe, a csodás születés színhelyére történő látogatás között ugyancsak a bizonyágkeresés motívuma adja az átkötés lehetőségét az író számára. Majd ezt követően bukkannak fel az ördögök, akik szörnyülködésének és csodálkozásának okát már a Töredék meséli el teljesen világosan, ezzel zárva a szermot.

A jelen esetben – eltérően az 5. és 6. fejezetben követett eljárástól – a részletes analitikus elemzés mellőzésével közlöm a szövegrekonstrukció eredményeit, csupán utólag fűzök némi kommentárt az általam javasolt változtatásokhoz.

Ki imádságot állata,
felül mennybe ha tekint,
élesen téged is láta,

Kiről látok új látomást, szűz leány fiat szült, amiben csodát nyújtott, anya is tartja ölében. Aki dicsőséget szült, – mint én tudom –, fogadottjának; ismerem is, ez nem egvebb gyermek, hanem jó világot fizetni.

És hogy bizonyosság alapján legyél így nevezve, a földön és a mennyben tedd ezt ismertté és egy mennybéli látomásban tényleg jelenjél meg fent a bölcs asszonynak. Aki imádkozott, hogy ha feltekint a mennybe, téged élesen láthasson, istenségnek unokája, rólad ekképpen szólt: Akiről egy új látomást látok, egy szűz leány, aki fiat szült, amivel egy csodát nyújtott, s kit az anyja tart is az ölében. Aki dicsőséget szült annak, – amint én tudom –, akit magába fogadott; ismerem is, ő nem egy egyszerű gyermek, hanem a világot megváltani jó.

	Sor	Benkő Loránd 1980	Holler László 2013
B-01.	B/17.	 <i>tia</i>	h..... tamad)](a) <i>tia</i>
B-02.	B/19.	[ne] <i>uestessel</i>	(n) <i>uestessel</i>
B-03.		<i>feld[e]n</i>	<i>feld(u)n</i>
B-04.		<i>menýun</i>	<i>mnyún</i> <ɔ: mnyún>
B-05.	B/20.	<i>minlessed</i> <ɔ: miulessed >	<i>minless(e)[d]</i> <ɔ: mertessed>
B-06.		<i>s[ce]nt</i>	<i>f(e)nt</i>
B-07.	B/21.	<i>ielunel</i>	<i>ielunel</i> <ɔ: ieluniel>
B-08.		<i>fele</i> · ·	<i>fel[v]</i>
B-09.	B/22.	<i>mvnybe[le]</i>	<i>mnyb(e)</i>
B-10.		<i>[ek]essen</i>	(e) <i>l</i>)essen
B-11.	B/23.	[ne] <i>we mia</i>	<i>vn[oc]aia</i>
B-12.		<i>Q</i> · · · · ·	<i>Q(ui)rul</i>)
B-13.	B/24.	<i>latecuot</i> <ɔ: latotuot>	<i>lat[t]uot</i>
B-14.	B/25.	<i>mutut</i>	<i>nuitut</i>
B-15.	B/26.	<i>l[eni]</i> {? <i>l[enni]</i> }	[nem része az alapszövegnek]
B-16.		<i>Qui</i>	<i>Q↑ui</i>
B-17.	B/27.	<i>esmerum</i>	<i>csm(a)rum</i> <ɔ: esmerum>
B-18.		<i>yst[en]</i>	[nem része az alapszövegnek]
B-19.	B/28.		((ýev))

4. táblázat

7.7. Kommentárok a javasolt módosításokhoz

7.7.1. Ad B-15, B-18. A szkriptor igyekezett szabályos írástükörben dolgozni, és állandó szélességű margót hagyni nemcsak a sorok elején, hanem azok végén is. Erre utal, hogy a szalagok előoldalán az A/23. sorban a *keralucnoc* szóvégi *c* betűjét az *o* fölé írta, elkerülendő, hogy a *c* túlságosan kilógjon a sorból. A margón kívül eső szövegeket nem tartom az eredeti szermó részének.

Benkő is külön jelöli (íves zárójelbe tétellel) az *ez scent* szópárt, amely a B/27. sor bal margóján áll. Az *ez nem ygeb germuk* előtt álló, a 21. században is szokásos $\sqrt{\text{ }}$ -szerű beszúrási jel mutatja, hogy a sor mely pontjához tartozik a megjegyzés. Ugyanígy nem tartom az alapszöveg részének a B/26. sor végén feltételezett *l* betűt (l. Benkőnél: *l[eni] {? l[enni]}*), mivel már a margóra esik, valamint a B/27. sorvégi „*yst[en]*” szótöredéket. Ezeket én magam nem láttam a fotókon, de mivel már Nagy Gyula átírásában szerepelnek, így minden valószínűség szerint szabad szemmel kivehetőek voltak a pergamenen. Ezt feltételezve az *yst[en]* szó valószínűsíthetően az *ez scent* jegyzet folytatása.

7.7.2. Ad B-02, B-06, B-09, B-10. A szalagok közötti pergamenhiány miatt a szöveg nem folytonos. A folytonossági hiány szélessége az egymás alatti soroknál szükségszerűen közel ugyanakkora, illetve megvizsgálhatók az azonos sorbeli előoldali kiegészítések is, és ebből következtethetünk a két szalag közötti hiány szélességére. A fenti négy esetben megállapítottam, hogy a Benkő által feltételezett kiegészítések szélesebbek annál, mint amit a pergamenhiány indokol: általában két normál betűszélességű kiegészítést tesz, holott általában csak egy normál szélességű betű állhatott ott. A B/22. sorban is legfeljebb másfél normál betűnyi hely van, ez elegendő az *el* számára, de kevés az *ek* számára. Tehát a szövegrekonstrukcióban az *[ek]essen* elvetendő, az *(el)essen* megengedhető. Ilyen típusú analízisre mutat példát az 5. fejezet 5.3. pontja.

A B/19. sorbeli *(n)uestessel* korrekció a Benkő-féle *[ne]uestessel* ellenében úgy lehetséges azonos jelentés feltételezésével, hogy a Benkő-féle *[ne]beztessēl* olvasattal szemben *(n)öeztessēl* olvasatot tételezek fel (lásd: ÁSz 587 *Nuetlen* a.).

7.7.3. Ad B-11. Talán a legmeglepőbb módosítás a SzMCs vizsgált részletében. A Benkő átírásában „*[ne]we mia*” részlet a B/23. sorban Nagy Gyulánál még csak „*we mia*” alakú. Először az ÓMO átírásában szerepel a „*[ne]we mia*”, amit aztán mind B. Lőrinczy, mind Benkő átvett. Azonban megnézve a fényképet, egy elég jól látható *vn* betűpár és a szóvégi *a* közötti betűk igen nehezen azonosíthatóknak tűntek. Mintegy 2-3 órányi töprengést okozott a helyes megoldás megtalálása, amely utólag persze „könnyedén” kiolvasható a szövegből, de mind jelentésbeli váratlansága, mind a szó mai írásmódjától való különbözése okán, valamint a korábbi javaslatoktól való lényeges eltérése következtében csak e gondolkodásbeli akadályok leküzdésével volt megelérhető. A megoldás az

vn[oc]aia szó, mellyel a részlet így olvasható: „*ýsten segnec vnocaia rolad ozun keppen scola*”.

Az *Unoka* személynévként igen sokszor előfordul a 13. században, nem egyszer éppen *vnoca*, vagy ahhoz közeli formában. A 3. fejezet 4.4 és 4.5 pontjában említett 1211. évi Tihanyi Összeírásban nem kevesebb mint nyolcszor fordul elő e név (ÁSz 777). Közszőként említi mind a Besztercei, mind a Schlägli Szójegyzék (RMGI 728), s a Bécsi-kódexben is felbukkan (Károly 1965: 117). A korai adatokban jellemzően *v* betű áll a szó elején.

Megjegyzem, hogy a *v* előtt nálánál sokkal halványabb vonalak láthatóak. Ezek esetleg egy *h* nyomai lehetnek, ami egy eredeti *hvnoca* szóalakot feltételez. (*h*-kezdetű névalakok előfordultak a 13. században.)

7.7.4. Ad B-14. Benkő behatóan foglalkozik a *mutut* szóval (184–185), amelyet a ’mutat’ jelentésű *mut* ige múltidejű alakjának magyaráz. Megnézve az oldal fényképét, ott a *mutut* helyett inkább a *nuitut* betűsört azonosítottam; ez utóbbi feltételezésével adódó ’csodát nyújtott’ jelentés gördülékenyen illeszkedik a szövegbe.

Így viszont elvesztettük a *mut* ige a Régi Magyar Kor idejéből számon tartott mindösszesen három forrásadat legbiztosabbikát. Az 1237 utáni pannonhalmi birtokösszeírás *megemuto* hapaxának (PRT 1: 784) az Oklevélszótár által felvetett jelentése teljesen valószínűtlen, igaz, Zolnai Gyula dicséretére legyen mondva, nemcsak a jelentést, hanem magát a szót is kérdőjellel jelöli (OkISz 672. h.). A Szabács Viadala 100. sorának végén álló *muta* alak – amely a 99. sorvégi *juta*-val cseng össze –, két okból is íráshibának tűnik *mutata* helyett. Egyrészt a 49. sorban a *mutatta* szóalak áll, ami a *mutat* ige használatát mutatja, másrészt Alexandriai Szent Katalin verses legendájának két helyén is felbukkan egy *juta* – *mutata* rím, s ha ismert lett volna a *mut* ige a költő számára, akkor bizonyára mindkét helyen a *juta* – *muta* rímet alkalmazta volna. L. mindehhez: Horváth 1955: 427; Imre 1958: 129–130; TESz 2: 983 *mutat*-on belül *mut* a.; EWUng 2: 1007 *mut* a.

7.7.5. Ad B-05. A SzMCs vizsgált részletében ez egy érdekes módosítás. Benkő részletesen foglalkozik a *minlessed* <ɔ: *miulessed*> emendációval (185–186); egyébként már Nagy Gyula *miulessed*-nek olvasta. Ezt írja Benkő a *miulessed* szóról: „Ez a származékige hapax legomenon ugyan, de nem különlegesség” (186). A szó Benkő szövegkövető értelmezésében a nem túl természetesnek ható „művelessed mennyen való látatban” (58), mai értelmezésében pedig a „vited végbe a mennyei látomást (vagy látomásban)” (60) kifejezésben szerepel.

Megnézve a fényképet, a Benkő-féle *minlessed* átírást indokoltnak tartom, annak ellenére, hogy az *n* betű jobb oldali szára nem ér le egészen az alapvonalig. De ha választani kell aközött, hogy a másoló egy *r* vagy *n* betűt kívánt-e itt lejegyezni, akkor az *n* betű jóval valószínűbbnek látszik.

Ha Benkőhöz csatlakozva azt feltételezzük, hogy e szóalak azért értelmetlen, mivel az eredeti rossz olvashatósága miatt a szkriptor hibásan másolt, akkor akár *mertessed* alakúra is javíthatjuk a betűsört, ez pedig az előző sor végén álló *es*-sel összeolvasva az *esmertessed* szót adja, s így szövegünk azonnal könnyen érthetővé válik. E szó használata márcsak azért is indokolt, mivel az *ismer* két további helyen is szerepel a SzMCs szövegében: *esmerum* (B/27.) és *esmeriuc* (C/7.).

7.7.6. Ad B-01. Noha a B/17. sor középső két oszlopa nem maradt fenn, azonban az írás aljának néhány tizedmilliméter magasságú nyoma még éppen látható a hiány végefelé, ennek alapján tartottam rekonstruálhatónak a *tamadatia* szót, felhasználva ugyanezen szónak az A/22. sorbeli képét.

7.7.7. Ad B-16. A Benkő-féle *latecuot* <ϝ: *latotuot*> korrekciót azért tartom feleslegesnek, mert az egyes betűk annyira nem azonosíthatók teljes biztonsággal, hogy a pergamenen látható szót kétségtelenül *latecuot*-nak írjuk *latotuot*-tal szemben. Egyrészt a *c* és *t* betűk hasonlósága miatt, l. erről a 4.1. alfejezetben írottakat, másrészt az *e* és *o* betűk gyakorta nehéz megkülönböztetése okán, l. például az A/18. sorbeli A-01. javítás esetét. Amint Benkő is utal rá (328–329), miután Gombocz Zoltán rájött arra, hogy a szónak nem ’látókő’, hanem ’látomás’ a jelentése, a kutatók ezt az előfordulást is *latotuot*-nak írták, B. Lőrinczy transzkripciójában is így szerepel (ÓMO 186.; B. Lőrinczy 1953: 15).

7.7.8. Ad B-16. A B/26. sorban a *Qui* szó *Q*-ja és *u*-ja nem állnak egymás mellett, közöttük a betűmagasság közepétől felfelé törölt írásjel képe látszik. Ezt jelöli a $\downarrow$ jel.

7.7.9. Ad B-03, B-04. A B/19. sorbeli, Benkő transzkripciója szerinti *menyun*-ra tekintettel alkalmaztam a közvetlenül előtte álló szónál a *feld(u)n* kiegészítést a Benkő-féle *feld[e]n* helyett; az *-un* végződést nem érinti az általam javasolt *mnvyn* <ϝ: *mnvyn*> módosítás.

Nagy Gyula és őt követve Benkő azért láthatott itt *menyun*-t, mivel a B/18. sor végefelé álló *scuz* szó *z*-jének cirkalmasan rajzolt és az alatta lévő sorig lenyúló vonala a *mnvyn* betűsor első *n*-je bal szára előtt kis foltot képez.

7.7.10. A *fugadotianoc* esetében szükségtelennek tartom a Benkő által feltételezett ’magzat’, ’fogantatás’, illetve ’istentől fogant’ értelmezést (60, 144–145). Nézetem szerint a szó itt az istenre, illetve a szent lélekre vonatkozik, akit a szűz leány ’magába fogadott’.

7.7.11. A „*nem ygeb germuk*” kifejezés *ygeb* szava álláspontom szerint nem a ’másmilyen’ jelentésű *egyéb* szavunkkal azonos, hanem a határozatlan névelői funkcióban szereplő *egy* számnévnek nyomatékosított, fokozott, „középfokú” alakja. Ez magyarázza az „A” értelmezésben használt „*egyebb*” szóalakot.

7.7.12. Amint a szövegkövető értelmezésben jeleztem, egy ötsoros verses betétet azonosítok szövegünkben: *Qui v́mad sagut allata: / felvl mvnýbe ha te-kunte / elessen tegud es ha lata: / ýsten segnec vnocaia / rolad ozun keppen scola:*. Ez az észrevétel magyarázatot kínál egy-két meglepőnek mondható tényre. Így arra, hogy miért találjuk a vers első sorának végén az *áll* ige ’állít, tesz’ jelentésű műveltető képzős *allata* származékát, amellyel a „Qui v́mad sagut allata” verssor jelentése ’aki imádságot tett’, vagy ’aki imádságot mondott’. Miért nem használja az író a jóval természetesebb „Qui v́mad sagut monda” alakot? A válaszom, hogy az első, illetve harmadik sorvégi „*állata*” és „*ha láta*” kíváncsú összecsengése kedvéért alkalmazta ezt az egyébként kevésbé ideillő igealakot.

Egy másik ilyen meglepő észrevétel, hogy a korabeli szokásos használat szerinti *mvnýbele* helyett csupán *mvnýbe* van a vers második sorában. Úgy vélem, hogy ennek hátterében is a versforma áll és konkrét oka a szótagszám azonosságának a kívánalma lehetett. S így talán éppen a névutóból rag g á vál á s folyamatának egy pillanatképét őrizte meg számunkra a Szűz Mária Csodája.

8. Befejezés

8.1. A tanulmány legfontosabb eredményei

8.1.1. Tanulmányom első részének legfontosabb következtetései az alábbiak:

- a Königsbergi Szalagok hátoldali szövegének a folytatása a Töredék (2.3. és 2.4. alfejezetek);
- a Königsbergi Szalagok elő- és hátoldali szövegeinek helyesírási jellegzetességei eltérők, ezért különböző időben keletkezett szövegek másolatai (3.1. alfejezet);
- a Ferences Prédikációs Vázlatok valószínűsíthetően korábbi feljegyzések másolatai, melyek részben őrizték meg az egykori lejegyzés jellemzőit (3.3. alfejezet);
- a legkorábbi szövegemlékeink relatív kronológiáját tárgyalja a 3.4. alfejezet;
- a legkorábbi szövegemlékeink abszolút kronológiáját tárgyalja a 3.5. alfejezet;
- a magyar nyelvtörténet „Régi Magyar Kor”-ának a fennmaradt nyelvemlékek jellege szerinti, általam javasolt korszakbeosztását adja a 3.7. alfejezet.

8.1.2. A tanulmány második részét képező szövegrekonstruciók elsősorban a szalagokon megőrzött szövegmaradványok mondanivalójának azonosításához visznek közelebb, legalább részben eliminálандó azt a paradox helyzetet, hogy legkorábbi „összefüggő szövegű” nyelvemlékeink mintegy harmadát kitevő Königsbergi Szalagoknak eddig kevésbé voltak valóban folytonos szöveget adó hosszabb részletei: a néhány világos jelentésű mondatot többnyire homályos,

kétséges értelmű töredékes részletek szakították meg. Mind az Ómagyar Angyali Üdvözlét, mind a Szűz Mária Csodája esetében nagyjából tíz sor terjedelmű szöveg rekonstrukciójával foglalkoztam. S noha ezeknek bizonyos részletei többé-kevésbé hipotetikusak, meggyőződésem szerint előreviszi e becses szövegemlékeinknek mind irodalomtörténeti, mind nyelvtörténeti vizsgálatát.

8.1.3. Az e tanulmányban közölt szövegrekonstrukciók új megvilágításba helyezik a korábbiakat is, amelyekről részletesen szól Benkő Loránd saját átírásának és kiegészítésének bevezetőjében (33–41).

A Jakubovich-hagyaték képeinek elemzésével kiderült, hogy Nagy Gyula 1895-ben publikált átírása a folyamatos részek esetében meglehetősen pontosnak tekinthető, a csak részlegesen kiolvasható, vagy éppen csak sejthető szótöredékek esetén azonban – értelemszerűen – kevésbé.

Szilády Áron, aki a 15–16. század fordulójáról fennmaradt latin és magyar szövegeket egyaránt kiválóan ismerő irodalomtörténész volt, legjobb tudása szerint igyekezett értelmezni Nagy Gyula átírását, és saját elgondolásai szellemében általában egymást támogatóan végezte el a fotók restaurálását és adta meg a szöveg hipotetikus olvasatát; bár néha az is előfordult Sziládynál, hogy a kettő nem volt teljes szinkronban. A későbbi kutatók, így Horváth Cyrill és az Ó-magyar olvasókönyv szerkesztői racionális kompromisszumot igyekeztek találni Nagy Gyula átírása és Szilády olvasata között, s ennek következtében néha olyan betűket is az átírás részévé tettek, melyek csak Szilády értelmezéséből fakadtak, magukból a fényképekből, illetve Nagy transzkripciójából nem következtek. Ezeket helyenként B. Lőrinczy Éva igyekezett jelezni, de a Szilády-féle elgondolások mind az ő, mind Benkő Loránd átírását befolyásolták, aki jónéhány ponton a ténylegesnél biztosabb alapnak vélte elődeinek szövegközlését.

Megvizsgálva a Jakubovich-hagyaték fotóit arra a következtetésre jutottam, hogy Nagy Gyula átírása igen pontos, s ahol az ő átírása töredékes, bizonytalan, ott aligha volt emberi szem számára bizonyossággal kibetűzhető szöveg. Ezért az ilyen szavak esetén mind Szilády olvasatát, mind az ezeket „figyelembe vevő” későbbi átírásokat csak nagy fenntartással szabad kezelni.

Megtapasztalva egyes részletek roppant nehéz olvashatóságát, Nagy Gyula úttörő átírását – Benkő Lorándhoz csatlakozva – kiváló munkának tartom, és emiatt bántónak érzem Benkő kritikáját, amely Nagy átírásának „vitatható megoldásait” azzal magyarázza, hogy bár kiváló történész és paleográfus volt, de nem volt nyelvész (37). Tekintettel a nyelvész-utódok „vitatható megoldásaira”, ez a kritika nem indokolt.

S végül megjegyzem, hogy magam sem vizsgálhattam meg minden egyes betűt maximális alapossággal, s könnyen lehetséges, hogy olyan helyeken is átvettem az elődök átírását, ahol azok még pontosítást igényeltek volna.

8.1.4. A módosított átírásoknak és a javasolt szövegrekonstrukciónak természetesen nyelvtörténeti következményei is vannak. Néhány szó kikerült a szalagok által fenntartottak listájáról, mások viszont előtűntek. Kikerült az értelmezésekben eddig feltételezett *név* főnév (B/23.), a *hű* melléknév (A/19.), s a *titkon* határozószó (A/26.). Helyet kért viszont magának a *látogató* (A/26.) és az *unoka* (B/23.) A *szerető* helyét átvette a *születő* (A/18.), a *kar*-ét a *kos* (A/19.), a *szent*-ét a *fent* (B/20.), az *ékesen*-ét pedig az *élesen* (B/22.). A változások közül érdekesnek tartom, hogy a *mutut* helyett előjött a *nyújtott* (B/25.), az *elmúlhassa* helyett az *elnyúlhassa* (A/20.), sőt, még egy további helyen is felbukkant a *nyúlj* (A/23.).

A megváltozott szövegrekonstrukció következtében kikerült a szövegből néhány alaktanilag vagy jelentéstanilag problematikus szó és kifejezés. Így a szavak közül a *legy*, mint a létige egyes szám 3. személyű alakja (A/18.), a *mutut*, mely a *mut* egyes szám 3. személyű múlt idejű alakja volna (B/25.), a *miulessed*, melynek 'vitesd végbe' jelentéssel kellene bírnia (B/20.). A szókapcsolatok-kifejezések közül pedig a „tisztességet munkállék” (A/24–25.), az „istenségnek neve miatt” (B/22–23.), vagy az „angyaloknak karát hamar elmúlhassa” (A/19.).

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az archaizmusok mind eltűntek volna, de ezek egy része legkorábbi kódexeinkből is jól adatolható, ilyen pl. a *latotu* 'látomás' főnév (B/20., B/24.), vagy az *allata*, amely az *áll* ige műveltető képzős 'állít, tesz' jelentésű származékának egyes szám 3. személyű elbeszélő múltú alakja (B/21.).

És maradtak természetesen szokatlan, meglepő szavak és kifejezések is szövegeinkben. Ilyen például az „angyaloknak kosát hamar elnyúlhassa” kifejezésben (A/19–20.) az *elnyúlhassa*, az „egyebb gyermek” (B/27.), vagy a „jó világot fizetni” (B/28.), melyben a *fizetni* feltételezésem szerint 'megváltani' jelentésű.

Nyelvtörténeti szempontokra a javasolt módosítások tárgyalásakor több helyen utaltam, módszeres számbavételük és diszkussziójuk – így különösen az emlék anyagának két különböző kronológiai és nyelvjárási rétegre bontása – a jövő feladata.

8.2. További következtetések a Jakubovich-hagyaték fényképei alapján

A Jakubovich-hagyaték egyes fotói lehetőséget kínáltak arra, hogy az emlékek kapcsolatos néhány fontos további kérdésben is lényeges megállapításokat tehessek.

8.2.1. Ezek egyike, hogy a szalagok és a Töredék vajon azonos bifólióhoz tartoztak-e egykoron (l. a 2.2. és 2.5. alfejezeteket, itt különösen az 5.3. pontot). Nos, bizonyossággal kijelenthetem, hogy nem. Ugyanis a hagyaték Ms 4822/21. jelzetű fotója a Töredéket magába foglaló pergament kihajtott állapotban mutatja, így az egykori bifólió másik lapjának sorvégi betűmarad-

ványai is láthatóak. E sorvégi betűk igen keskeny jobboldali margó létét mutatják az oldal alsó felében, de teljes betűnagyságúak, így bizonyára nem utólagosan a margóra írt kiegészítések részei. E betűmaradványok jelentős része a szalagok hátoldali szövegének a lényegében teljes hosszában fennmaradt soraival esik egy magasságba és azokkal nem korrelál: a hátoldal szövegével nincs összefüggésben. Tehát a szalagok nem a Töredéket is tartalmazó bifólióból lettek kimetszve.

8.2.2. A 2. fejezet 3.3. pontjában említettem, hogy az A, B és C oldal azonos kéz írása. Megtekintve a D oldalt, azaz a Töredék hátoldalán lévő kéthasábos latin szöveget (Ms 4822/24. jelzetű fotó), megállapítható, hogy bizonyos hasonlóságok ellenére ez más kéztől származik.

8.2.3. A Königsbergi Kódex egykori lapszámozása szerinti 97. és 108. számú pergamenlapok azonos bifólióhoz tartoztak, melyek között egy jóval későbbi, 15. századi írású és tíz papírfólió terjedelmű, Szent János evangélistáról szóló füzet helyezkedett el, amely tehát nem volt része a kódexnek a 14. században. A 97-es fólió verzóján ért véget a Boldog Szűz Mária csodáinak könyvéből származó kivonat, amely a 90. fólió rektóján kezdődött, s amely az egykori kolligátum utolsó tagját képezte. A 108. fólión az előzőektől független, liturgikus célzatú szövegek álltak, a kódex törzsanyagánál későbbi, 14. századi írással (Szily 1894: 401).

Összehasonlítottam a Töredéket tartalmazó lap két oldala, azaz a C és a D oldal írásait a 108. fólión láthatóval. Noha bizonyos sajátosságok hasonlóak, de eltéréseik miatt arra következtettem, hogy különböző kezekről származnak. Így ebben a tekintetben, valamint az előző pontbeli megállapításommal ellentmondani kényszerültem Tóth Péternek, aki azonos kéztől származónak vélte a C és D oldalakat, valamint a 108. fólió szövegeit is (Tóth 2009: 113). Ezáltal szertefoszlott annak lehetősége, hogy közvetlenül az írások azonosságára hivatkozva kijelenthetnénk, hogy a Töredéket, illetve a szalagokat egykor tartalmazó lapok is biztosan ehhez a kódexhez tartoztak. Mindamellet a különböző kezek jelenléte nem zárja ki, hogy a magyar szövegeket tartalmazó pergamenek a kötet 15. századi újrakötését megelőzően esetleg valóban a 97. és 108. sorszámú fóliók füzetéhez tartozhattak, s e két fólió között helyezkedtek el. (A 108. fólió előoldalának képe az Ms 4822/230/38. jelzetű fotó jobb oldalán, hátoldalának képe az Ms 4822/19. jelzetű fotón látható.)

8.3. Zárógondolatok

1895-ben, néhány hónappal a Königsbergi Töredék szalagjainak „hazalátogatása” után Zolnai Gyula – írását szerényen kis grammatikai vázlatnak nevezve – ekképpen zárta a szövegek nyelvtörténeti vizsgálatát: „E kis grammatikai vázlat tanuságot tehet róla, mennyi értékes adat tárult föl nyelvtörténeti szempontból a Königsbergi Töredék újonnan fölfedezett részleteiben, s ha sikerülni fog a latin eredetit is kinyomozni, földerítésre talál majd az a sok homály is, a mely a fakó pergamen-szalagok betűit takarja s hézagait kitölthetlenné teszi” (Zolnai 1895: 124).

Nos, az elmúlt 120 évben nem sikerült a latin mintákat megtalálni kutatógenerációk minden igyekezete ellenére sem, így a „sok homály földerítésére” csupán „a fakó pergamenszalagok betűinek” a korábbiaknál alaposabb vizsgálata szolgáltathat újabb lehetőségeket.

Ami a nyelvtörténeti konzekvenciákat illeti, ezekhez a ma is alig 800 szónyi terjedelmű összefüggő szövegű korai nyelvemlékünk vizsgálata ad módot egyedül, s a korszakra vonatkozó következtetések igazolása csak a későbbi emlékeink alapján valószínűsíthető folyamatoknak e szerény mennyiségű szöveggel való összevetése útján lehetséges.

Ebből a munkából oroszlánrészt vállalt Benkő Loránd 1980-ban megjelent monográfiájával. Egy ilyen kaliberű, ilyen komplexitású szintézist más aligha lett volna képes létrehozni az 1960 és 2010 közötti fél évszázadban.

Motivációját és célkitűzését illetően Benkő így fogalmazott: „látszólag kidolgozott, megoldott kérdésekben is időről-időre szükség van újra való mérlegre tevésre, újabb nézőpontokhoz való igazításra, nem is szólva arról, hogy a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek. Ez a nyelvtörténetünk minden témájára vonatkozó perújítási igény különösen áll a magyar nyelv múltjának olyan kiemelkedően fontos, izgalmas problémakörére, mint első szövegemlékcsoportunk” (11).

A nyelvész-nemzedékek által felemelt épületnek „a mai nyelvtörténeti felfogáshoz való igazítása érdekében” Benkő rendkívül értékes munkát végzett, s úgy tűnik, hogy a nyelv változásának, mint egy evolúciós folyamat vizsgálatának összetettsége monográfiáját a természettudományok jelentős kreativitást igénylő eredményeivel teszi egyenrangúvá. Hiszen alig nyolcszázegynéhány szó alapján rekonstruálni évszázadok nyelvtörténeti változásait olyanféle feladat, mintha egy távoli intelligencia képviselőinek a földi bioszférából származó nyolcszázegynéhány molekulából kellene rekonstruálniuk a földi élet hihetetlen változatosságát és evolúciójának összetett folyamatát. Majdhogynem lehetetlen.

Tisztelt Tanár Urak! Köszönet munkájukért, elismerés tudósi teljesítményükért!

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet (közéteszi) (1990), Korai kis szövegméleink újabb olvasata. MNy 86: 124–127.
- AnjOkmt = Anjoukori Okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VI. Szerk. Nagy Imre. Bp., 1878–1891., VII. Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp., 1920.
- ÁSz = Fehértói Katalin 2004.
- Bél, Matthias (1746), Introductio. In: Schwandtner, Johann Georg von. *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Vindononae, 1746. 1–38.
- Benkő Loránd (1964), A magyar nyelvtörténet korszakolásáról. MNy 60: 137–145.
- Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.
- Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.
- Benkő Loránd (1980), Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélekei. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.
- Benkő, Loránd (Hrsg.) (1995), *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen II*. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 2.
- Benkő Loránd (1999), Adalékok az anonymusi filológiához. MNy 37: 73–78.
- Berrár Jolán – Károly Sándor (szerk.) (1984), Régi magyar glosszárium. Akadémiai Kiadó, Budapest. = RMG1.
- EWUng = Benkő 1993, 1995.
- Fehértói Katalin (2004), Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÁSz.
- Finály Henrik (1884), A latin nyelv szótára. Franklin Társulat, Budapest.
- Gácsér Imre (1941), Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai. MNyTK 58.
- Holler László (2000), A magyar királyi koronát ábrázoló, 1620–1621. évi festményekről. Művészettörténeti Értesítő 49: 297–310.
- Holler László (2001), Baranyai Decsi János éneke 1597-ből. Magyar Könyvszemle 117: 101–112.
- Holler László (2008), Anonymus és a „Fekete-tenger”. MNy 104: 306–316.
- Holler László (2009), Anonymus és a „senonok hegyei” meg az „aliminus népek”. Árpád-kori történeti szövegek fejlődési modelljének első közelítése. MNy 105: 300–324, 431–449.
- Holler László (2011): Géza vagy István idejében alapították-e a veszprémvölgyi monostort? MNy 107: 276–298.
- Holler László (2012), Anonymus és „Kleopátra városa”. A 800 éves Anonymus-geszta. Helynévtörténeti Tanulmányok 8. A Magyar Névtárhivatal Kiadványai 28. 61–79.

- Holler László (2013): A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. MNy 109: 50–67.
- Horváth Cyrill (1934), Hogyan szólának? MNy 30: 136–150.
- Horváth János (1955), Szabács Viadala. MNy 51: 422–433
- Imre Samu (1958), A Szabács Viadala. Nyelvészeti Tanulmányok IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jakab László (2002), A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- Jakab László – Kiss Antal (1997), Az Apor-kódex ábécérendes adattára. Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 7. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 1997.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső (1929), Ó-magyar olvasókönyv. Tudományos Gyűjtemény 30. A Danubia kiadása, Pécs. Reprint: Holnap Kiadó, 1995. [= ÓMO]
- Károly Sándor (1965), A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.
- Király Péter (1987), A VIII–IX. századi *ungarus*, *Hungaer*, ... személynevek. MNy 83: 162–180, 314–331.
- Király Péter (2006), A honalapítás vitás eseményei. Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 10. Nyíregyháza.
- Kiss Jenő (2003), A magyar nyelvtörténet korszakolásához. MNy 99: 385–392.
- Kniewald Károly (1939), A Pray-kódex tartalma, kora, jelentősége. Magyar Könyvszemle 63: 413–455.
- Knieszsa István (1952), Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Nyelvészeti Tanulmányok II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (1953), A Königsbergi Töredék és Szalagjai mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. Lőrinczy Éva (1958), KTSz.: *tiftus* || *t [m]uncallec*. MNy 54: 111–112.
- Madas Edit (1993), A XIII–XIV. századi magyarországi ferences prédikáció forrásvidéke (a Gyulafehérvári Sorok kódexének sermóiról). Irodalomtörténeti Közlemények 97: 1–15.
- Madas Edit (2002), Középkori prédikációirodalmunk történetéből. Csokonai Könyvtár 25. Debreceni Egyetem, Debrecen.
- Madas Edit (2007), A kolduló rendi prédikációirodalom kibontakozása Magyarországon. In: Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.), A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig., Gondolat Kiadó, Budapest. 78–89.
- Madas Edit (szerk.) (2009), „Látjátok feleim ...” Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a XVI. század elejéig. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Madas Edit (2009), Gyulafehérvári Sorok. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 228–229.
- Martinkó András (1988), Az Ómagyar Mária-síralom hazai és európai tükrében. Irodalomtörténeti Füzetek 117. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Nyíri Antal (szerk.) 1993: A Müncheneri-kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nagy Gyula (1895), A Königsbergi Töredék újabban felfedezett részei. Akadémiai Értesítő 6: 22–31.
- OkISz = Szamota – Zolnai 1902–1906.
- ÓMO = Jakubovich – Pais 1929.
- Pais Dezső (1953), Bezzeg, bizony. MNy 49: 432–435.
- PRT = A pannonthalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Budapest, 1912–1916.
- RegArp = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Akadémiai Kiadó Bp., 1923–1943. II/2–3. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961.
- RMGI = Berrár – Károly 1984.
- Sasinek, František Vitezšlav (1905), Felelet Márki Sándor válaszára. Századok 39: 376–378.
- SRH = *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Szerk. Szentpétery Imre. I–II. kötet. Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, Bp., 1937–1938.
- Szabó Károly (1860), Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Ford. Szabó Károly. Pest.
- Szamota István – Zolnai Gyula: Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, Bp., 1902–1906. = OkISz.
- Szentgyörgyi Rudolf (2009), Hogyan szólának? Az első magyar vers(töredék). MNy 105: 411–431.
- Szilády Áron (1895), A Königsbergi Töredék. Akadémiai Értesítő 6: 561–580.
- Szily Kálmán (1894), A Königsbergi Töredékről. Akadémiai Értesítő 5: 399–402.
- TESz = Benkő 1967, 1970.
- Thomas, Aquinas S. (1864), *Summa theologiae*. Tom. I–VI. Paris.
- Tóth Péter (2009), A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 97–121.
- Tóth Péter (2009b), A Königsbergi Töredék és Szalagjai. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 230–232.
- Tóth Péter (2009c), A Königsbergi Töredék és Szalagjai őrzőkódexe. In: Madas Edit (szerk.) 2009: 233.
- Vizkelety András (1984), A Königsbergi töredék új lelőhelye. Magyar Könyvszemle 100: 330–334.
- Vizkelety András (2004), Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben. *Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae* 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zolnai Gyula (1895), A Königsbergi Töredék szalagjai. Nyr 24: 111–124.